

2003 чылдың II-ги чартында чагыдылга апрельде уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пензионерлерге чиигелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга – 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пензионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 44 (16655)

2003 чылдың
АПРЕЛЬ 17,
четверг

Ат салган шагы 16.30
Садар өртээ 3 рубль.

КАЖАН-ДАА ТУРБААН

Бо чылын арга-арыг өрттерин болдурбас дээш, арга-арыг ажилдакчылары белеткел ажилдарынче улуг кичээнгейни угландырып, ону хынамчалыг чорудуп эгелээн. Бо чылдың өрттеринге арга-арыг ажил-агыйлары баш удур эки белеткенип алзын дээш федералдыг бюджеттен 3 млн. рубль келген. Апрель айның эгезинде кожуннарда турар арга-арыг ажил-агый бүрүзүнче 300 муң

рубльди шилчидип берген. Бирги ээлчегде, ол акша-биле арга-арыг ажил-агыйлары кывар-чаар материалдар, өртчүлерге аыш-чем, өрт өжүрер машиналарга, тракторларга артык кезектер садар ужурулуг. Мындыг баш удур акшаландырышкын кажан-даа туруп көрбээн.

Олег САЯТЫ,
арга-арыг инженерери.

ЧАРЛЫКТАР ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың апрель 14-те №283 Чарлыын езугаар өске ажилче шилчээни-биле Тыва Республиканың Аныяктар херектеринин талазы-биле күрүнө комитединин даргазы албан-дужаалдан Кызыл-оол Калдар-оолович КУУЛАРНЫ хостаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың апрель 16-да № 284 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң "з" пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Аныяктар херектеринин талазы-биле күрүнө комитединин даргазынга Орлан Чуккаевич ОЙДУПАА томуйлаттырган.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Россияның Президентизи В.Путин Омск хоорайга Казахстанның президентизи Н.Назарбаев-биле ужурашкаш, Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинге (ХКД) чаңгыс аай экономиктиг делгемни тургузарын дүргедедир айтырыгны чугаалашкан. Бо чугула айтырыгны ХКД чурттарының даштыкы херектер сайыттары база чугаалашкан.

◆ Бо хүннерде Иракта чүү бооп турарыл, дайын төнген бе, азы уламчылап турар бе? Маңаа тодаргай харыы бээри болдунмас, аңаа холбаштыр янзы-бүрү харыыларны ап болур.

◆ АКШ Иракче чүге халдааныл? деп айтырыгга харыы чаңгыс: кижилерни массалык-биле узуткаар чепсек Иракта бар, ону узуткаар дээш халдаан.

Американнар болгаш оларның чалчалары дайын дугайында медээлерни денди-ле чажырып турар. Адактын соонда химия эртемдени Джапарны тудуп алдывыс, ол эки өчүк бээр болза, Иракта массалыг узуткаашкын чепсээн тып алып бис деп, америк командьлал дьннаткан. Автоматтар болгаш пулеметтар-биле аткылажышкыннар чер болганда бооп турар, чогум түннелдери билдинмес.

◆ Саддам Хусейни тып алып дээш хөй-ле күш үндүрүп турар-дыр. Шынап-ла өлүртүп каан Саддам бе, азы кижилер, четпес чер адааның куйларында чаштынып чыдар чүве ирги бе? Билдинмес хевээр. Эң сөөлгү медээден алырга, АКШ Садданың чаштынып турар черин айтып берген кижиге 200.000 доллар төлээр бис деп, көгүдүүшкүннү база чарлаан.

◆ Хабаровск хоорайны күштүг шуурган тавараан.

Тудугжуларның 25 метр бедик кранын шуурган аңдара кагарга, ийи каът бажың чуурулган. Кудумчуларда чүс-чүс ыяштар ушкан.

◆ Делегейниң космоста станциязынче Байконур космодромдан ужуп чедер чаа экипаж (ында россия болгаш америк космонавтылар кирген) сөөлгү белеткелдерни чедиш-кинниг эрткен. ДКС-че ужудушкун апрель 26-да болур.

◆ Санкт-Петербурктун 300 чыл юбилейинге электри езузу-биле кылыр янзы-бүрү езулалдарның санын кызырган. Чылдагааны — ол чүүлдерни садар хөреңги четпээнинде.

◆ Делегейниң эң бай-шыдалдыг кижилерниң санынга кирип турар Ливанның премьер-министри хенертен ажылындан дүшкен, чылдагааны эки билдинмес.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Тыва-моол кады ажылдажылга

ЧАА ДЕҢНЕЛДЕ

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза болушкуннар талазы-биле яамызынга Баян-Ульгий аймактын делегациязы ийи таланың Дугуржулгазынга ат салыры-биле аалдап келген. Аалчыларны ук яамының сайыды полковник Эрес Байыр-оол уткуп алган.

Моол делегацияны яамының ажилдакчылары хамааты камгалал болгаш онза болушкуннар үезинде ажыглап турар машина-техниказы болгаш өске-даа дериг-херекселдери-биле таныштырган. Машиналарда салган күштүг радиостанцияларның дузазы-биле 800 километр чедир ыракшылдыг девискээрлерге харылзажып болур арга ында бар. Онза болушкуннар үезинде кедип алып идик-хеп, быжыг хендирлер, ыяш болгаш демир хирээлери, моторлуг хеме болгаш өске-даа дериг-херекселдерни делегация улуг сонуургал-биле көргөн. Яамының кадрлары Красноярск болгаш Москва хоорайларга тускай белеткелди эртип турар. Херек апарган таварылгада ТР-ниң Чазаа улуг дузаны көргүзүп турарын база тайлыбырлаан.

Оон аңгыда өөредилге эр-тирер болгаш өске-даа каби-

неттерде кандыг-кандыг ажилдар чорудуп турарын каксы таньштырган. Чингине селектор хуралды ында тускайлаан бир кабинетке РФ-тиң Хамааты камгалал болгаш онза болушкуннар талазы-биле яамының сайыды Сергей Шойгу азы оон оралакчылары понеделник санында эрттирип турар. Ол өйде аңаа база-ла селектор хуралы чоруп турган. Делегация ону улуг сонуургал-биле көргөн.

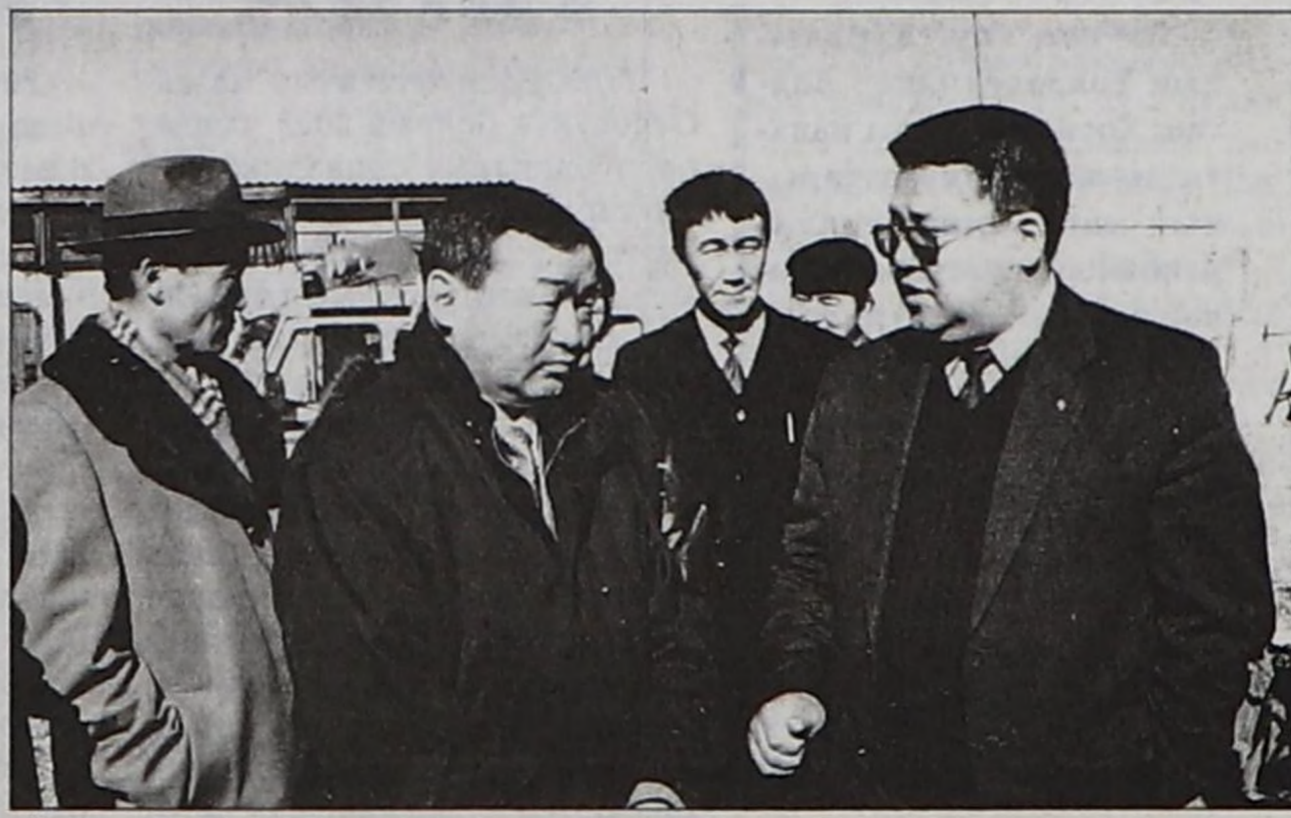
Кыска таньштырылга соонда, россия таладан ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле яамының сайыды Эрес Байыр-оол, моол таладан Баян-Ульгий аймактын губернатору дээрги Баделхан кады ажылдажылганың Дугуржулгазынга ат салган.

Дугуржулгага ат салган соонда, Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза болушкуннар яамызының

сайыды Эрес Байыр-оол допчу чүве чугаалаан. Кызыгаар кежилдир өртхалап-даа болу бээр, эпидемия дээш, чүү турбас дээр. Дугуржулгага ат салганын ол төөгүлүг болушкун деп санаан.

ЧУРУКТАРДА: моол делегацияны онза болушкуннар үезинде ажыглаар машина-техника-биле таньштырып турары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Чазаанда

ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮДЕР, ОРУЛГАНЫ КӨВҮДЕДИР

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы апрель 15-те болуп эрткен. Орта республиканың социал-экономиказын хөгжүдөр, бюджеттиң орулгалыг кезиин өстүрөр, келир кышка белеткелди шынарлыг чорудар болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Ниитизи-биле хүн чурумунга үжен ажыг айтырыг кирген.

• Айтырыгларны чугаалажып кирер мурнунда дыннадыг кылыры-биле ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды В.О. Ооржакка сөстү берген. Новосибирск хоорайга апрель 1-4 хүнеринде болуп эрткен Сибирь ярмарказына Тываның бүдүрүлгелериниң киришкениниң түннелдерин ол таныштырган. "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияда кирип турар бүгү республикалар, крайлар, областар, оон аңгыда мурнуу Корея, Казахстан аңаа киришкен. Ынчангаш делегей чергелиг ярмарка болган. Орта Тываның беш бүдүрүлгези продукциязын делгеп көргүскен, оларның бүдүргени хевис, чүң, хеп аймаа бедик үнелелди алган. Сибирь ярмарказының улуг алдын медалы-биле "Тувтекс" ниитилели, дипломнар-биле "Урянхай" ниитилели, Кызылдың дааранылга фабрикасы, ТР-ниң Үлетпүр яамызы шаңнаткан. Ол бедик шаңналдарны тывыскан.

Ш.Д. Ооржак шаңнатканнарга изиг байыры чедиргеш, улам үрө-түннелдиг ажилдаарын күзүүн. Делегей, зона ярмаркаларынга, делгелгелеринге шаңналга кирген продукцияларның шынарын улам экижидерин, оларны республикадан дашкаар садып-сайгары-биле тайлыбыр, чарпал ажылын күштелдиреринче кол сагышты ол салган.

• Сибирь федералдыг округтун Томск хоорайга апрель 11-де болуп эрткен Чөвүлелинге хүлээп алган шийтпирлерни амыдыралга боттандыраарының хемчеглериниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Ол дугайында дыннадыгны Ш.Д. Ооржак кылган. Чөвүлелге эң-не кол айтырыг – Сибирьниң экономиказын доктаамал хөгжүдөрүниң үндезини – одалга-энергетика комплекзин сайзырадыр айтырыгларже улуг кичээнгеи салганын ол дыннаган. Хүлээп алган шийтпирлерни күүседире-биле Тывага чүңү кылырынга доктааган. Ылангыя хөмүр-даш адырын, биче энергетиканы хөгжүдөрү, чурттакчы чонну газ-биле хандыраарын эң чугулага көргөн.

• "Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер аразының ассоциациязының Томск хоорайга апрель 11-де болуп эрткен хуралының шийтпирлерин күүседир хемчеглер дугайында информацияны Ш.Д. Ооржак кылган. Часкы хову ажилдарына, келир кыштын одалга сезонунга белеткел дугайында хуралга чугаалашкан. Баш бурунгаар шинчилеп көргөниң езугаар алырга, бо чыл каан, шерги хөй болур. Ындыг болганда эки дүжүттү өстүрүп алыры-биле баш бурунгаар хемчеглерни алырын,

тарылгага эки белеткенирин чугулага көргөн. Кышкы одалга сезонунга белеткелди кыска хуусаада шынарлыг чорударын хүннүң чугула айтырыгының бирээзи деп санаан. Чүге дээрге кышкы одалга сезонунга белеткелди август айның эгезинде доозар айтышкыны Сибирьниң федералдыг округунун удуртулгазы берген, хыналдазын база олар чорудар. Ынчангаш кышкы одалга сезонунга белеткелди хүн бүрү удуртуп, хынаар, неделя санында орта хамаарышкан селектор хуралын эрттирип турарын хуралга хүлээп алган хемчеглерде айткан.

• 2003 чылдың бирги кварталында ТР-ниң социал-экономика хөгжүлдезиниң түннелдериниң болгаш 2003 чылда ТР-ниң социал-экономика хөгжүлдезиниң прогнозунун (баш бурунгаар берген сан-чугагаларның) күүселдезиниң дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. ТР-ниң Чазаа Республиканың социал-экономика хөгжүлдезинче доктаамал кичээнгеи салып, аңаа хамаарышкан 62 доктаалды хүлээп алган, оон түннелинде эрткен чылдың бо үезинден чамдык көргүзүлгелерни экижикенин хуралга демдеглээн.

Республиканың Үлетпүр бүдүрүлгелери бирги кварталда 398,5 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, эрткен чылдыңдан 22 млн. рубль хөй. 26 хевирниң продукциязын бүдүрерин көвүдеткен, 15 бүдүрүлгө бүдүрүлгө хөмчээлин өстүргөн. Көдээ ажыл-агый продукциязының хөмчээли 188,9 млн. рубль болган. Бода малдың баш санын 7,3 хуу, хой, өшкүнүң – 7,8, хаванның – 69, чылгы малдың – 3,1, ивиниң 3 хуу өстүргөн. Часкы хову ажилдарына белеткелди чорудуп турар. Тараа культураларының үрезиниң садып алырына 28,4

млн. рубльди тускайлап берген. Эрткен үш айда республиканың тудуг комплекзи 73,3 млн. рубльди шингээди алган, эрткен чылдың бо үезинден хөй. Бараан саарылгазының, ачы-дуза чедирилгезиниң көргүзүлгелерин экижиткен. 2003 чылдың бо үезинге деннээрге, кижилер бүрүзүнге онааштыр чурттакчы чоннуң акша орулганы 18,9 хуу улгаткан. Ажыл чоктарның саны элээн кызырылган.

Оон-биле чергелештир республиканың Үлетпүр бүдүрүлгелеринде, көдээ ажыл-агыйында, социал адырында четпестер эвээш эвезин хуралга айткан. Сес бүдүрүлгө продукция бүдүрер хөмчээлин кудулаткан. Аш-чем Үлетпүрүнүн улуг болгаш биче бүдүрүлгелериниң четпес ажылы бүдүрелди болдуруп турар. Бүдүрүлгелерниң хөй нуруузу саң-хөө байдалын чогуучудуп шыдаваан. Одалга-энергетика комплекзиниң бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалы нарын, ол келир кыштын одалга сезонунга белеткелди чорударына шаптыктап турар. Көдээ ажыл-агыйның бүгү хевирлериниң ажыл-агыйлары куштар, төвө баш санын кудулаткан. Республиканың транспорт бүдүрүлгелери чүктер сөөртүрүнүн хөмчээлин мурнукузундан эвээжеткен.

Бирги кварталда илереттинген четпестерни дүргөн эдер, ийги кварталда эки түннелдерни чедип алырда чүңү кылырының талазы-биле чугаа хуралга болган.

Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, бирги квартал берге-даа болза, республиканың ажыл-ишчилери салдырган сорулганы күүседип шыдаанын демдеглээн. Тываның ээт, сүт бүдүрүлгелериниң ажылын эде тургузарынче,

экижидеринче Көдээ ажыл-агый яамызы (сайыды Н.Б. Алдачи), тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринче Күрүне чагыын эргелеп-башкаар талазы-биле яамызы (сайыды Л.С. Монгуш) сагыш салбаанын ол шүгүмчүлээш, оларга ажыл-чорудулгазын кыска хуусаада экижидер даалгаларны берген.

• 2003 чылдың бирги кварталында ТР-ниң бюджетиниң күүселдезиниң түннелдериниң болгаш ийги кварталда сорулгалар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Отчеттук үениң дургузунда республика бюджетиниң орулгалыг кезээ 1244,2 млн. рубльге, чарылгалыг кезээ 1116,2 млн. рубльге күүсеттинген. Бодунуң орулганын 178,2 млн. рубльди кирип алыр тургаш, 182 млн. рубль чедирген. Үндүрүлгө чыылдазының планының күүселдезин элээн экижикен.

Бюджет күүселдезинде кылдынган ажилдар-биле чергелештир четпестерни хуралга демдеглээн. Чиик, ыяш болбаа-зырадыр, одалга, энергетика бүдүрүлгелери республика бюджетинче үндүрүлгелерден орулга кирип планын күүседип шыдаваан. Ол ышкыш беш кожун, Кызыл хоорай боттарының орулга кирип алыр даалгаларын боттандырып шыдаваан. Өрелер хөй болуп артышаан, ону эвээжерде хөмчегни кошкак чорудуп турар.

Чазак кежигүннери бо айтырыгны чугаалажып тургаш, бюджеттиң орулгалыг кезээн улгаттыраарынче кол сагышты салганнар. Бирги кварталдың бюджет күүселдезинде четпестерни эдерде чүңү кылырын, ийги кварталда кандыг айтырыгларны шийтпирлээрин хуралдың хүлээп алган доктаалында айткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КАНДИДАТТАРГА ДЫННАДЫГ

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының катап сонгулдаларына кандидаттарның халас болгаш өртектиг парлалга шөлдерин "Шын" солунга бээриниң чуруму.

Төлээлекчилер палатазында кандидат бүрүзүнге бээр парлалга шөлү:

♦ Халас 123 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 2 арын материал.

♦ Өртектиг 250 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 4 чартык арын материал.

Хоойлужудулга палатазында кандидат бүрүзүнге солунга бээр парлалга шөлү:

♦ Халас 133 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 2 чартык арын материал.

♦ Өртектиг 270 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 4 чартык арын материал.

Телевирлиг салыр материалдарның 1 дөрбелчин см өртээ 15 рубль, аңаа немей немелде өртекке үндүрүг 20 хуу, туда төлээрге база немей 5 хуу үндүрүг.

ТЫВА – ФЕДЕРАЛДЫГ КӨРҮШТЕ

Тыва Республиканың Чазак Отчедунун болгаш 2002 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң программасын күүсеткениниң дугайында айтырыгны чугаалажыры доозулган. Отчеттук парлалга үнүп келгениниң соонда, Чазакка удур үзел-бодалдыг чамдык кижилер социал-экономика хөгжүлдезиниң адырны катап тургузар, чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле ажилдарга хамаарышкан удурланышкынарны, кирлиг-чамныг шуугаазынарны үндүрүп эгелээн. Удурланышкы күштер долгандыр бооп турар болушкуннарның чүгле караңгы талаларын көргүзөрүн оралдажып турар.

Бир эвес оларга бүзүрээр болза, Тыва чурту чүгле арагалашкын болгаш наркомания, янзы-бүрү аарыглар колдан чурт бооп турар-дыр. Үлетпүрге болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр алыр болза, ол алгырар болгаш шүгүмчүлекчи кижилер чүгле буураашкын болган деп буруудадырынга өйлежип турар. Чон, чурттаар аргазы чок апарган, бурган өршээр чүвө ирги бе деп айтырыгны боттарындан айтыржыр чыгыы апарган бооп турарлар.

2002 чылда Россияның социал-экономика хөгжүлдезиниң дугайында кол көргүзүлгелерни "Российская газета" солунга парлаан. Россияның күрүнениң Статистика комитеди Чечен Республикадан аңгыда, 88 субъектилерниң социал-экономика хөгжүлдезиниң көргүзүлгелерин ында көргүскен. Бүгү-ле чүүдлерни деңнеп көөр болганда, Тыва Республикада байдалды эскерип көөрү чөптүг боор. Бо үеде республикага Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хөмчээли (2001 чылга бодаарга) 100,9 хуу болган. Бо дээрге Сибирьниң федералдыг округунда 104 хуу болгаш ниити россия деңнелден 103,7 хуу кудулап турары ол-дур. Ынчанмыкче, Тыва чурту бо көргүзүлгө талазы-биле сески черни ээлеп турар. Хакас Республиканы, Алтай крайны, Кемерово болгаш Чита областардан мурнап ораарывыс ол-дур. Тывада Үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлде Россия Федерациязының, оң иштинде Россия Федерациязының 27 девискээрлеринде, Воронеж, Орел, Мурманск, Пермь, Самара, Курган, Камчатка, Сахалин областарында, Алтай, Адыгей, Ингушетия республикаларында байдалдан дээр

бооп турар. Бо черлерде бүдүрүлгө хөмчээли 2001 чылга бодаарга, дыка кудулаан бооп турар. Бүдүрүлгө хөмчээлин улгаттырып турза-даа, Архангельск, Пенза, Амур областары, Коми болгаш Татар республикалар Тывадан озалдап турар.

2002 чылда көдээ ажыл-агый талазы-биле хуу кижилерниң продукция бүдүргөн хөмчээли 98,9 хуу болган. Бо көргүзүг Сибирьниң федералдыг округунга 99 хуу турган. Россияда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелиг девискээрлерден бистиң республика 35 көргүзүг талазы-биле мурнап турар. Бистен дора ажилдап турар черлерни санаарга, биске деткимче болбазы шын-на болгай. Колхоз, совхозтарны катап тургузарын оралдажып турар черлер хөй.

2002 чылда республикада 26,7 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалада кириген. Россияның Статистика комитединиң медээзинде огулуг байдал ам-даа көргүстүнмээн болганда, ылап байдалды тода чугаалаары берге болбайн аан. Айтып, көргүскен саннар ужурга дүүшпейн турары илден.

Тываның инвестиция талазы-биле көргүзүү арай-ла багай, 06

миллиард рубль бооп турар. Ынчалза-даа чоннуң амыдырал байдалы чүгээр.

Тывада садыгның үүрмектеп садар саарылгазы ниити россия деңнелден 7,6 хуу куду, а төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези Россияда 9,1 хуу бооп турда, бистинде федералдыг көргүзүгден бедик.

Оон-биле кады Тывада үүрмектеп садыглаашкын саарылгазы 7,6 хуу өзүп, ниити россия деңнелден бедий бергенин демдегеп болур. Өске-даа демдегеп болу дег көргүзүлгө бар.

Статистика медээзин езугаар алырга, Россия Федерациязында өлгөн кижилерниң саны төртүнгөн кижилерден ажа берген. Ол дээрге Россия 2002 чылда миллион хамаатыны чидиргени ол-дур. Тыва Республиканы алырга, Россияның 16 девискээринге хамаарыштыр тываларда чоннуң өлүрү эвээжеп, өзүп-төрүүрү көвүдөп турарын кым магадавас боор.

Үстүнде түннелдерден ап көөрге, Тыва чуртунда бурунгаар базымнар бар, оон чону бүгү бергелерни шыдажып шийтпирлээринден кортпас деп игдел бар. Тывада чоннуң ыңай-бээр көжүп, дезер чоруктары читкен деп болур бис.

Юрий СУЧКОВ.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының кандидаттарының катап соңгулдалары апрель 27-де болур.

Төлээлекчилер палатазынга Бай-Тайганың № 51 соңгулда округундан кандидат Борис Салчакович ЧАМБЫТ

Бай-Тайга кожуунуң Көп-Сөөк сумузунга 1946 чылдын август 23-те төрүттүнгөн. Ортума кш коланы дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезин болгаш Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура институтун дооскан. Культура ажылын ол чогаадыкчы ажил-ижи-биле холбавышаан, аялга чогаадырының талазы-биле хөй ажилдап турар. Оон лириктиг ырлары чон аразында нештерээн. Б.С.Чамбыттын "Ырым сенде, Улуг-Хемим", "Шокар авттыг уруг",

"Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам" деп үш чыныды номун Тываның ном үндүрер чери парлап үндүргөн.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү. Амгы үеде Бай-Тайга кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи.

Программаның кол утланышкыны:
Политика.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-ажыктарын, Тываның Конституциязын хоойлу езугаар камгалаар.
2. Тыва Чазактың хүлээп алганы бүгү-ле хоойлуларын, доктаалдарын амыдыралга ажыктыг болурун чедип алыр.

3. Тыва Республиканың даштыкы күрүнелер, чоокку девискээрлер-биле экономиктиг, эртем-практиктиг, культурлуг болгаш спортчу харылзааларын улам сайзырадырын чедип алыр.

Социал-экономика.

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда мурнунуң программасын удуртулга болдурбушаан, Тыва Республиканың Конституциясында көрдүнгени-биле күүсекчи эрге-чагырга органнарының хары-салгазын бедидип тургаш, кем-херек үүлгедишкенин чавырылдырар. Тыва Республиканың девискээринге административтиг харысалга дугайында Тыва Республиканың Хоойлузуна дүүштүр ажилдаар.
2. Анык өг-бүлелер, иелер, чаштар, кырганнар, инвалидтер болгаш өскүстерниң социал камгалалын улам экижидер.
3. Ниити өөредилгениң, ка-

дык камгалалдың, культураның, спорттун ажил-херээн бүгү-ле тала-биле деткиир.

4. Аныктарны тыва чонунуң чаагай чаңчылдарына, культуразына, чараш аажычанга өөредир.

5. Сарыг шажынның үндешинерин нештередир.

6. Девискээрниң чонунга даяныр, чонну дыңнаар, чонун ажил, амыдыралы дээш туржур, оон бичи-даа, улуг-даа арга-сүмелерин, негелдезин сагызын кылдыр хүлээп алыр.

2003 чылдың апрель 27-де соңгулда.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! Болур соңгулдага идепкейлиг киржиң, чоннуң айбычызы кылдыр мени дээш соңгууруңарны диледим.

(Халас парлаан).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутатынга кандидаттар

Бии-Хемниң № 22 соңгулда округундан кандидат Любовь Кыргызовна ДОНГАК

Бии-Хем кожуунуң Тарлаг суурга 1950 чылда төрүттүнгөн мен. 1967 чылда Кызылдың №2 ортума кшколазын дооскаш, 1972 чылда Кызылдың педагогика институтун физика, математика башкызы кылдыр доостум. 31 чыл башкылаан: оон иштинде Улуг-Хемниң Хайыракан школазынга 2 чыл эргелекчилеп, директорлап, 18 чыл Тарлаг школазынга директорлап ажилдадым. Школада найыралдыг, бурунгаар үзел-бодалдыг коллектив тургустунган. Бо ажилдаан үемде школадан чаңгыс-даа өөреникчи 9 класс дооспайн үнмээн. Школада тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын, валеология, экология, туризмниң үндешинерин өөреникчилер сонургалбиле өөренип турар. Өөреникчи, башкы, ажилдакчы бүрүзү меңээ үнелиг.

Программаның кол утланышкыны:

- Хоойлужудулга палатазынга чонга ажыктыг болзун дээш ажилдаар.
- Бии-Хем кожуунуң бюджетин долузу-биле камгалап алырын кызыдар.
- Социалдыг дузаны пенсионерлерге, инвалидтерге, чединмес өг-бүлелерге чедирер.
- Ажыл чок чорукту эвээжедири-биле биче бүдүрүлгелерни, түр ажилдаар черлерни ажыдар.
- Кадык чаагай амыдырал дээш программаны хүлээп алыр.
- Соңгукчуларның чагылгарын күүседир дээш ажилдаар, чоннуң мурнунга отчеттарны бээр.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! Бии-Хемниң чону: Тарлаг, Аржаан, Хадың, Шивилиг, Билелиг, Найырал суурларның болгаш Туран хоорайның соңгукчулары. Ол хүн соңгулдага идепкейлиг киржиң, мени соңгууруңарны диледим.

(Халас парлаан).

Бии-Хемниң № 22 соңгулда округундан кандидат Дамдынчап Биче-оолович ХОВАЛЫГ

Хүндүлүг соңгукчулар! Хоойлужудулга палатазының депутатынга кандидат болур шийтпирни чүгле чаңгыс сорулга-биле — н и и т и л е л г е ажыктыг болур болгаш кижилерниң чаагай чоруунга бараан болур сорулга-биле хүлээп алган мен. Депутат кижиге ийи кол сорулга турар, ол дээрге хоойлулар чогаадырынга киржири болгаш бодунуң соңгукчуларының болур-чогуур амьдыралын организастаары болур. Мен улетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжүдеринче, кожуунуң бараан бүдүрүкчүлерин

деткииринче, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы тургузарынче болгаш деткииринче угланган ажилдарны херек кырынга боттандырар дээш ажилдаар мен.

Кижилерниң социал айтырыгларны бот-тускайлап шийтпирлээринге дузалаар, боттарының ажылын ханы шийтпирлээр, хууда бүдүрүлгезин тургускаш, ажилдаар болгаш акшаны ажилдап алыр ындыг программаларны болгаш хоойлуларны деткиир мен.

Бии-Хемниң эң-не кол байлаа — оон кижилери, олар боттарын эки билип, ажилдап шыдаар деп бодаар мен. Силерниң билишкениңерни болгаш деткимчелерни алырынга бүзүрээр мен.

(Халас парлаан).

КОЛ ПАРТНЕРУВУС — МООЛ

Кайы-даа девискээрниң экономиказының быжыгып доктаарының бир кол көргүзүү, чүден-даа аңгыда, оон даштыкы экономиктиг ажил-агыйжы хемчээлдериниң чайгылыш чок өзүлдезинде болур. Экономиказында немелде акша кирип ап турар субъектилерде ышкаш, бистиң республикага база-ла даштыкы экономиктиг күрүнелер-биле харылзаа тудуп ажилдаары канчаар-даа аажок онза чугула рольду ойнап турар. Кажан улетпүрнүң, кедээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң хөгжүлдезиниң сайзыралы кошкак турда, ол чүгле республика болгаш федералдыг бюджетче боттуп орулгаларны кириер эвес, харын-даа чоннуң, ылаңгыя кызыгаар чоогунда кожууннарның чаагай амыдыралының деннелин бедидер деп чугаалап болур.

Бистиң республиканың даштыкы экономиктиг садыг харылзаалары тудуп турар кол партнерларынга Моол хамааржыр, ол бараан эргилдезиниң барык 99 хуузон тургузуп турар. Чече-даа Моол кедээ ажил-агый утланышкыны болза, оон Тывада күрүне кызыгаарын эртип турар бараанының даңзызы ындыг-ла кончуг хөй янзы эвес. Колдуундала эъттен бүдүргөн продуктулар, хой дүгү болгаш мыйыстыг бода мал кежи, а даштыкыже бараан үндүрериниң структуразында

аыш-чем барааны болгаш автотранспорт колдап турар.

Эрткен чылдың июлдан эгелеп Моолдан эът кири сөөртүрүн ашур деп малдың халдавырлыг аарынының талазы-биле РФ-тиң ветеринария департаментиниң хораанындан, байдал элээн нарыыдаан. Бир эвес 2002 чылдың январь-февраль айларда даштыкы бараан саарылгазы 1860,2 муң америк долларга, 5792,8 тонна эътти натура-биле, оон иштинде даштыкыже үндүргөн бараан — 1191,3 муң долларга азы 47800,1 тонна база даштыкыдан кириген бараан — 669 муң долларга 1012,7 тонна турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде бараан саарылгазы 380 муң доллар болган, оон садып чорутканы — 294 муң доллар база кири сөөрткени — 86 муң долларга дең болган.

Моолдан эът эккеп садары бистиң орулга кириер структураларыбыстың бир кол кезии турган болгай. Чоокта чаа Тываның каайлы черинге даштыкы-биле садыг харылзаалары тудуп, кады ажил чорудар төлээлекчилер-биле ажил чорудар сүмелекчи чөвүлелдиң хуралы болган. Аңаа каайлы ажилдакчыларындан аңгыда республиканың еске-даа күш структураларының, ямыларның, ведомстволарның, бо ажилга сонургалдыг төлээлери киришкен.

Моолдан бараан кири сөөр-

түрүнүң чаңгыс аргазынга бараан аймааның чүгле эът эвес, а еске-даа хевирлерин база кириштирип болур. Ылаңгыя саарылга балык аймаан кириштерин сүмелеп турар. Ол ышкаш алкоголь продукциязын үндүр-даа, кири-даа сөөртүрүнүң бүгү байдалдары тургустунган. Кыдаттан кээп турар фрукт аймаанга багай эвес орулганы кирип ап болур. Кыдаттан Моол таварыштыр яблок эккеп садары, еске барааннарга бодаарга, оон чарыгдалы оранчок э в э э ш.

Моол тала бензин, кывар-чаар материал, арга-арыг айтырынының талазы-биле база улуг сонургалдыг.

Моон алгаш көөрге, Тываның садыг-саарылга кылып ажилдап турар кижилери рынок экономиканың чижилгелиг үезинде ажыктыг, орулгалыг талазын бодай аарак, хөй талалыг элээн бодамчалыг ажилдаарын үе негеп келген. Чүге дизе Россияның еске-даа девискээрлеринден үзел-бодалы талыгыр сайгарлыкчылар келгеш, бо бүгүнү ажыглап, ескелерниң бажында кирбээн, дээп чадап турар чүлдери-биле хөгжүлдени ала бээриниң магадылалы бисте бар.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

ЧАА ДЕННЕЛДЕ

Апрель 4-10 хүннеринде ТР-ниң инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдының бирги оралакчызы Э.В.Челоков Моол республикага албан чорру кылган. Тываның болгаш Моолдун барыын аймактарының аразында кады ажилдакчыларны калбартырының айтырыгларын шийтпирлээри оон кол сорулгазы турган.

Тываның төлээзи Улан-Баторга баргаш, Моолдун Убса-Нур аймааның Улангом хоорайга турар Тыва Республиканың төлээ черин Даштыкы херектер яамызынга бүрүткээринге киришкен. Ат салган езулал үезинде Россияның болгаш Моолдун кызыгаар чоогунда девискээрлериниң аразында бот-бодунга ажыктыг харылзаалар улам ханылаарын демдеглээн. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыын езугаар Улангомда Тываның төлээ чериниң удуртукчузунга О.Д.Сарыгларны томуйлаан. Төлээ черин аждарының езулалы май айда болур.

Тывадан барган аалчы Моолдун Эртем, технология, өөредилге болгаш культура яамызынга баргаш, студентилер солчур, өөредилге, культура талазы-биле документилер белекээр тала-

зы-биле ийи чурттун чогуур албан черлериниң кылып ажилдарын тодараткан. Э.В.Челоков Моолдун Эртемнер академиязының президентизи, күрүнениң Улуг Хуралының (парламентизиниң) кежигүнү, профессор Чадраа-биле журашкаш, барыын Моолда фосфорит байлактыг черни шиңгээдип алырының телевилелин ажилдап кылырынга холбашкан айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Чазактың төлээзи республика бүдүрүлгелери-биле дорт харылзааларны хөгжүдеринге сонургалын илереткен моол фирмаларның болгаш компанияларның удуртукчулары-биле база журашкан. Чижээ, "Улаанбаатор хивс" компанияның удуртукчузу тыва хевистерниң чуруктарын компьютер-биле кылып турарына сонургалын илереткен. Моолдун хевис бүдүрүкчүлери "Тыва хевистер" ААН-ге кээп, дуржулга солчур.

2001 чылдың чайынында ТР-ниң Чазаның болгаш Моолдун Убса-Нур, Завхан, Кобду аймактарының чагырга черлериниң аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг культура кады ажилдакчыларының керээзинге ат салышкыны Кызылга болган. Бо журажышкын үезинде үстүнде айыткан керээни канчаар күүседип турарын чугаалашкан.

Юрий СУЧКОВ.

БОИДУС

БОИДУС

КИЖИ

ХЫНАДЬП
АЛЫҢАР

Кыш эрткен. Дачаларга ногаа тарыыр чылыг үе кел чыдар. Ол үе дача ээлеринге өөрүнчүг, чамдыкта муңгаранчыг-даа таварылгаларны эскээр. Муңгарал эскээр чүүл дээрге-ле дачаларга өрт айылынын улуу-дур ийин.

Кызыл хоорайнын девискээринде 14 дача-сад ниитилелдери бар. Эрткен 2002 чылда чайгы дача участкарынга 52 өрт болган. Ук өрттерге когарал 361 муң рубльге дең болган. Үш кижилер өрттөр үезинде өлгөн. Эрттерин тыптып турарынын кол чылдагааннары: от-биле оваарымча чок чорук, печкалар тударда, өрттүн айыыл чок чоруунун дугайында дүрүмнери каржызы-биле үрээнинден болгулаар. Эрт үезинде өлгөн үш кижилер от-биле оваарымча чок чоруктан ындыг коргунчуг түнелге келгеннер.

Бо чылдың бирги чартында дача участкарынга 16 өрт болган. Оларнын чедирген когаралы 55 муң рубль болган. Ийи кижилер өлгөн. Ол өрттерин 7-зи №8 дача ниитилелинге бооп, үстүндө адаттынган кижилер өрттөр үезинде өлгөн.

2003 чылдың бирги кварталында дачаларга өрттерин хей болганы-биле Кызыл хоорайнын девискээринге апрель 1-ден май 15-ке чедир "Дача-2003" деп операцияны чорудары планнаттынган. Ооң кол сорулгазы — дача участкарынга өрт айылы үнүп болур хире чедир кылдырмаан чүүлдерни илередири, ындыг айыылдардан кижилерни камгалаары. Сад участкарынын девискээринге Кызыл хоорайнын өртке удур албанынын отряды хыналда рейдилерин чорудуп турар. Дачаларнын, сад ниитилелдеринин даргалары-биле хей хуралдарны организастаан. Анаа дачаларны өрттен камгалаарынын талазы-биле айтырылгаларны хей удаа сайгарып чугаалашкан. Бо ажилга бир дугаарында дача ээлери эң идепкейлиг киржи, боттарынын участкарынын өрт айылындан камгалаар ужурлуг. Маңаа чүгле өрт албанынын ажилдакчыларынын күжү чедишпес дээрзин утпаңар. Тудуп алган печкаңарны, электри дерилгелерни өрт ажилдакчыларынга ыяап хынадып алыңар.

Валентина КОКОРИНА,
өрт албанынын ажилдакчызы.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЭРТГИМ

"Тыва даг-дүгү" комбинаттын кезек ажилчиннары дуржулга солчур сорулга-биле "Уралас-бест" комбинатынче сургакчылап бар чор бис. Красноярск биле Свердловск аразында самолетка олурдувус. Аэропорттан Асбест хоорайынче ийи таксиге олурдукаш, бар чор бис. Удуртукчувус Григорий Манаков соонда таксиге чораан чүве. Суг кыдыы черге чолаачы таксизин тургузупту. Суг ижип алыры-биле машинадан үнгеш, хем кыдыынче кылаштаптым:

— Кай баарың ол? — деп, удуртукчувус Манаков айтырды.

— Суг ижип алың дээш — дидим.

— Өршээп көр, Михаил. Бо черни Тыва-биле демейлеве. Мында суглар хирлиг. Фабрика, заводтарнын хамык бок-хири хемнерже кири агып чыдар. Ынчангаш мында сугларны чүгле хайындырып, арыглап алгаш ижер, суксап чоруур болзунза, ма, бо газировканы иживит" — деп бо. Кайгап калган мен. Ынчан төрөөн Тывамнын арыг ак-көк хемнери, ногаан-чайт арга-эзими кестүп келген. Удуртук-

чувус Манаков безин Тываның агаар-бойдузун мактап, үндезин чурттакчылары бистерже, тываларже, хүндүткел-биле көрүп чоржук. Боду черле дыка биче сеткилдиг, онзагай талантылыг удуртукчу чүве. Цех начальниги кылдыр депшиткенимде, ооң меңээ мындыг чагы таан уттундурбас: "Чагыргазының адаанда ажилчин кижилерни дыңнап база үнелеп билер херек. Мергежилинге бердинген бөдүүн ажилчин кижилернин аразында тускай эртемниглерден артык ажил-херекти билер кижилер чоргулаар. Херек апарганда олардан ыяптайн, өөренир апаар" — деп чугаалаан кижилер. Амыдыралдан көрүп чоруурга, шынап-ла, ындыг болур чораан. Манаков такси иштинге Урал чурттуг дагжыларга Тываның арыг агаар-бойдузун аажок мактап чораан. Ол коллегалары-выс суун безин анаа ижип болур магалыг, дываажаң ораны чердир дижиб магадап чорааннар. Манаков балыктаарында дыка ынак кижилер. Ол балыктаанда чүгле сыырткыжы-биле балыктаар, кайы хамаанчок хей балык

өлүрбес кижилер. Кадыргы дугайында ооң бир чугаазын таан утпас мен. Россиянын императору Александр I дүштээр мурнунда ийи дугаар кадыргы ээди бар бөдөөрзүн айтырар чораан. Бир эвес үске быжырган кадыргы чок боор болза, ол оожум эргилгеш, үнүп чоруй баар. Хаанның чемненмейн, килеңээри ол. Ынчангаш ол үеде ырак Сибирьден кадыргыларны Петербург чедир шанакка дажыглап турган дээр.

Шынап-ла, төрөөн Тывавыстың хемнер-суглары, дыка арыг, балык-байлаң-биле байлак. Шаандакы тывалар бөдүрээзинге балык катай устунуп кээрге, "суг куртун" дедир сугже төптөр чораан болгай. Хемнер кыдыында аргаларда чыжыргана, долаана, чодураа, тайга-тандыларда катчимис, тоорук кайы хире хей ийик, мөөгү, эм ойттар дугайын шуут чугаалаан-даа херээ чок. Аржааннар дээрге кожуун бүрүзүнде хей болгай. Кара-хаактар чечектелип турда, аргага сүстүмө хөлбөң ногаан чиңгистиң кырынга чыдып алгаш, ак-көк дээрже көрүп, кара-хаак чечээнин чыдын тынып чыдарга, кайы хире

эки ийик. Ол бүгү шупту республикавыстың сайзыралынын үнер дөзү, дазылы. Ынчангаш ол бүгүнү камнаар, кадагалаар ужурлуг бис.

Эрткен чылын өрттөр үезинде Тываның дыка хей арга-арыы өрттенди, Тыва чернин шак ындыг онзагай арыг байдалы өгбелеривистиң чүгле мал ажилдыг чораанында. Эмин эрттир аар үлетпүр сайзырадыры Тывага таарышпас. Арыг чагай бойдузүвүстү үрөп болур. Тывага мал ажил-агытын катап сайзырадып, эртем-билигже чүткүлдүг бооп, культуравыс сайзырадып чоруурууска-ла, биске четчир-дир ийин. Культура сайзырадырывыс ол дээш-ле, чүгле хамык чүвениң даштын каастаары болдунмас деп чүвени билип чор бис. Бир-ле дугаарында, кижилернин сагыш-сеткилин чаартыр херек. Ону чедип алырынга — төрөөн черивиске ынакшылывыс дузалаар.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.
Ак-Довурак.
(Гонорарын редакцияга арттырдым).

СӨӨЛГҮ
АҢНААШКЫН

Мээң кырган-ачамны Бошка дээр чораан. Ол ушпа чөнүгүже 80 хар оранчок ажыр чурттаан. Кырган-даа болза, боду хөлчок узун, ыяштаанда элээн аар чоон чудуктарны чүктөп алгаш чанып кээр, мөге шыырак чораан. Чөнүк тургаш ол хире шыырак кижилер, аныяанда та кайы хире күштүг турду ыйнаан.

Билип кээрге-ле, олар кадыр ийлерлиг Кара-Хөлдүн бажынга чайлап, кыштаар турганнар. Бир катап кырган-ачам хөл кыдыынче ыяштап чорупкан. Үр болбайн ол дүвүрөөн байдалдыг чедип келген. "Шымда, кадай, хөл кыдыында бир аң тур. Барып даяладып көрейн" — дээш, борбак октуг чактыырын тудуп алгаш дедир маңаан.

Кырган-авам кайгап калган. Анаадазында, часпас адар аңчыдаа болза, кырган-ачам хей аңнаваас чораан. "Кижиниң азыраан малы чок эвес. Ораннын аңы черин каастап чораай-ла" — дээр турган. Тулаага аң дүже берген чыткан болза, ол анаа-ла уштуп салыптар турган. Бир катап кожазынын салып каан дузаанга элик хөрээң шавыштыр кире берген турда, адырып салыпкаш, оозу-биле бакташкан чери база бар. Оран аңында дыкала хумагалыг ашак. Ол хирезинде бо удаада хөл кыдыында аң көрүп кааш, боо тудуп алгаш халып ыңай болганы кырган-авамны аажок кайгаткан.

Удаваанда боо эткен. Элээн болганда, ашак аң чүктөп алган кылаштап келген. Кадай көөрге, аксы-дизи шаарарган, калбак баштыг, узун кудуруктуг аң болган.

Ашак:

— Көрүп көрбээниң, сураан дыңнавааның ирбиш деп аң бодур. Хөл кыдыында турган чүвени адарымга, сугже кире берген, арай деп уштуп алдым" — деп хөөрөөн. 82* харлыг чөнүк ирейниң ирбиш өлүрүп алганы аалдарга дыргын тарай берген. Улус ховар аң ирбишти кайы оранчоктан кээп көрүп турган. Келген кижилерге ирбишти канчаар өлүрүп алганын ирей хөөрөп турган.

Кырганнар чаңгыс оолдуг турган. Удаваанда кырган-ачам чок апарган. Ооң соонда кырган-авам элээн үр чурттаан. Ол үргүлчү-ле кырган-ачамнын өлүргөн ирбижиниң кезиниң кырынга олурар, дыштаныр турган. Сөөлүндө оглу адазынын ирбиш өлүргөнин бир ескээр тайылбырлаан. Ашак өске улуска ирбишти мен өлүрдүм деп турзадаа, оглунга бүдүү шынын чугаалаан чүве-дир:

— Ораннын ховар аңы ирбишти мен кайын өлүрө бээр ийик мен, оглум. Хөл кыдыында чеде бээримге, дошта чыпшына доңа берген өлүг ирбиш таваржы берди. Шинчилеп көөрүмге, хөлдүн ол чарыындан эштип кешкен хире, бо чарыкка келгеш, чуга дош кырынче үнүп чадап каан. Ирбиш үнер дээр-ле, дош буступ турган хире. Үнүп чадап тургаш, үр эжингеш, шаа төнгөн ирбиш сугга дүжүп өлүп калган. Сугга дүшкен ораннын аңын кээргээш, хомудааш, мен өлүрдүм деп турдум ийин, оглум. Оран аңын кайы хамаанчок өлүрүп болбас, ооң орнунга хей мал азыраар херек — деп, ол чагаан.

Сергей КУЖУТЕТ.

Бай-Тайга кожуун.

Часкы өрттөр

САГЫНДЫРЫГЛАРНЫ
БЕРГЕН

Эрткен чылын майдан эгелээш, сентябрь айга чедир кожуунун девискээринге болуп көрбөөн улуг, биче өрттөр болгулаан. Ол өрттерге 25 кыштаглар өрттенген, ниити чедирген когаралы 65 муң рубль. Бир эвес малын кижилер кыштаан долгандыр чардыргаш, хайгаарап турган болза, ыңча хей кыштаглар өрттенмес турган. Бистиң кожуунда арга болгаш чыраа аразында кыштаглар хей. Ол кыштагларны долгандыр чардырбас болза, өрт үезинде онза айыылдыг.

Часкы өрттөр үези кончуг айыылдыг, оваарымчалыг болуп көрүңер, кайы хамаанчок от кывыспаңар, аргага чорааш,

таакпылаарын шеглеп көрүңер. Бичи өрттен улуг өрт болу бээрин чон билер болгай. Эрткен чылын кожуун девискээринге улуг өрттөр болганындан, арга-арыгнын 73 хуузу өрттенген. Кожуунун өрт албанынын кезээ малчынарга чедип тайылбыр ажилын чорудуп, 25 сагындырылгаларны берген. Ам бо хүннерде Кызылдан, төп удуртулгавыстан өрт талазы-биле 4 инспекторлар, Эрзинниң 2 инспектору кожуун девискээриниң Качык сумузунда хыналданы кылып, ажилдап чоруп турар.

Сергей КЫРГЫС,
кожуунун өртке удур албанынын инспектору.

ЧИДИРИГНИ
ЭВЭЭЖЕДИР

Культурлуг үнүштерге аарыларны колдуунда үрезин болгаш хөрзүн тарадыр, ону болдурбазы-биле үрезинни хораннаары чугула. Ажил-агылларда үрезин хораннаар машиналар, херектиг хораннар чогу-биле сөөлгү 5-6 чылдарда бо ажил кылдырмай турар. Эрткен чылын үнүш аарыларын тодарадыры-биле 21 муң га черге шинчилел ажилдарын кылырга, 19,3 муң га черде аарылар бары илереттинген.

Үнүш аары көвүдөөн тудум, ооң чүгле дүжүдүнүн шынары кудулаар эвес, харын садар өртээ эвээжээр. Хораннаарындан аңгыда культурлуг үнүштерни солуй олуртуру, үрезинни үе-шаанда тарыыры, дүжүттү үезинде ажаап алыры база минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни

албан ажилгаар болгаш багай үрезин тарып болбас.

Бо чылын 2 муң тонна тараа үрезинни хораннаары көрдүнүп турар. Аңаа 4 тонна хоран болгаш хоран чаштырар ПС-10 маркалыг машина хереглеттинип турар. Үрезин хораннаар ажилдарын шынарлыг кылыр дизе, кожуун чагырга даргалары хоранны эрте садып, спецмашиналарны үе-шаанда сөөртүп алыры-биле ажил-агылларга акшатөгери-биле дузалашса эки. Кандыг-даа аргаларны ажилдап тургаш, бо ажилдарже кичээңгейни күштелдирбес болзувусса, аарыларнын чедирген хоразындан чылдан чылче чидирилгелеривис көвүдөп кел-ле чыдыр.

Г. КРЮСКОВА,
үнүш камгалал станциязынын кол агроному.

САЛЫМ-ЧАЯАНГА ЧАЛГЫННАЛГАШ...

Чылдың эргилдезиниң эң-не чараш, оттушкунуг үези — час келген. Частың ак-көк дээрин чүгле карактар көрүп, кулактар дыңнап турар эвес, сагыш-сеткил база бойдустан оттушкунун уткуп, частың херелдериниң хуннээрээнге өөрүшкү-биле чайнай бээр.

Кара Хой чылының чазының башкы айы — март найысылалының көрүштүгү, чараш, барыксанчыг чери — В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга төөгүлүг болушкун-биле онзагайланган. Хуннүг херелин кымны мурнай уткуп алыксаан бедиктерде, даглар мээстеринде частың медээчилери—шончалайлар-биле деңге бистиң театрының "чечектери" база частып келген.

Долгандыр көрүнчүк ханалыг өрээлде ам 30 минута болгаш эгелээр концертке белеткел чоруп турар-даа болза, питержилер баштайгы берип турары интервьюзунга сонургал-биле харыяладылар.

— Эрткен чайын база ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызының студентилер-биле эрттирген хуралыга ужурашкан болгай бис. Ынчан салганнар "Хыналда диплом көргүзүүнүң үезинде чаңгыскурсчу эштеривисти Тываже чалаар бис. Оларның маңаа чурттаарыңа таарымчалыг байдал тургузуп бээр арга бар бе?" — деп айтырышар кандыг харыылыг болгань? Чаңгыскурсчу эштеринер кызылчыларны магадатканнар болгай.

Эдик: — Санкт-Петербургтан шупту 10 оол, 7 уруг — боттарьвыс база Москва, Петербург чурттуг чаңгыскурсчуларымыс 6 кижиге келген. Ийе, акша-төгери талазы-биле дузалаан: театр бистиң, 23 кижиниң оруунуң өртээн төлеп берген. Ынчангаш театрың директору Каң-оол Тагалановичиге өөрүп четтиргенивисти илередир-дир бис. Эштеривис "Өдүгөн" аалчылар бажыңында чурттап турарлар.

— 10 оол, 7 уруг — келир үеде питержилер кажан, каая чаңгыс орукка качып келгениңерни сонургадып көрүңерем.

Вика: — Санкт-Петербургтан театр академиязынга өөренир студенти-

лерниң шилилге экзаменнери 1999 чылда болган. Чайын маңаа, бо театрга шылгалда, дужаап турдувус. Теория айтырыгларыңдан аңгыда, колдуу-ла уран чүүлге салым-чаяанның хынап, шилип турган. Шилилге экзамен болурун баш бурунгаар билир болгаш Бай-Тайгадан бадып келгеш экзамен дужаап турдум.

Эдик: — Санкт-Петербургтан театр академиязынче студентилер шилилгези болур деп телевизорда "халыыр-чарлап" билип алгаш, шенээр-дир дээш, белеткел-даа чок, экзамен мурнунда баснямы доктаадып ап турдум. Ынчан шилилгеге академияның педагог башкызы В. В. Норенко база турган. 5 тур болган. Тур соонда-ла шилилтиңген улусту чарлап турган. Мен база оларның аразында болган мен.

— Оон?

— Август төңчүзүнде шупту чыгып келген бис. Бисти театр автобузу Абаканга чедирип каан. Абакантан Санкт-Петербургке аътта-ныптымыс.

— Студент амыдыралга дораан ижиккен силер бе?

Эдик: — Студент амыдыралдың эгезинде черле бергедээшкиннер турар. 1 дугаар курска өөренип эгелээни-висти черле утпас бис. Эң-не баштай академияның ниити чуртталга бажыңын көрүпкеш "канчап маңаа чурттаар улус бис" деп турдувус. Эрги бажың кылдыр көзүлзе-даа, алдарлыг артистер, уран чүүлдүн сылдыстары чурттап турган төөгүлүг дазылга-дыр ийин. Оон 1 чыл болганда, улуг септелге база болган.

Вика: — Ырлап, танцлап, сцена чугаазыңа өөрениринден аңгыда, философия, психология дээн ышкаш ниити эртемнерни база өөренип турдувус.

Сюзана: — Студентилерге деткимчени көргүзүп, материалдыг дузаны-даа берип турган. Стипендиявыс база бар болгаш улуг бергедээшкиннерге таварышпаан бис.

— Кижиге бүрүзү-ле чон мурнунга аян тудар артист болуп төрүттүмөс. Шуптунарга ырлаар, танцлаар, аянның чугаалаар — дески талантылыг болуру албан бе азы бир кижиге-ле уран чүүлдүн кандыг-бир хевиринге ылгалган турар бе?

— Ырлаары, танцлап, шүлүктээри-даа берге эвес ыш-кажыл. "Бис силерни салым-чаяанныг кижилер кылыр

дээш эвес, а силерде бар талантыны деткир дээш өөредип турар бис" — деп, башкыларымыс-даа чугаалаарлар. Аравыста Питерге өөренириниң мурнунда-ла уран чүүлүчилишезин дооскан ортумак эртемниг эштеривис база бар. Черле бистиң бөлүк салымныг улус деп мактадып турдувус. ТывКУ-нуң филология факультетиниң 5-ки курсузу тургаш, бистиң-биле өөренип чорупкан Сайдаш, "Коман-брекет" бөлүктен Саян, оон ыңай театрың кол режиссерунуң уруу Сюзана, Елизавета, Борис Монгуш артистерниң — Чечек, Дадар Барынмааның — Надя дээш, салгал дамчаан салым-чаяанныг эштеривис база хей. Төрүттүңген чылдарьвыс 1975-тен 1983-ке чедир ылгалдыг-даа болза, 4 чылдың дургузунда кады өөренип, чурттап келгеш, чаңгыс өгнүг төлдери дег, чоок бис. Өске өөредилге черлеринге деңгээрге, өөрөнгөш, дазылгага кара дүне-даа кээр турдувус. Башкыларымыс бисти негелделиг, шынгыы өөредип турган.

Сюзана: — Мен бодаарымга, салым-чаяанныг эвес деп кижиге турбас ужурулуг. Кижиге бүрүзүнде талант бар: аргытынар, даараныр, чогаадыр, чуруттунар...

— Уран чүүлге салым-чаяаныңарны чалгын кылып, сцена кырының мергежилин шилип алганыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалаксаар силер?

Чечек: — Артист мергежилин шилип алганывысты аас-кеживис кылдыр санаар бис. Бистиң ажылымыс кижиге эң-не үнелиг чүүл — сагыш-сеткил дамчыштыр эртер. Кылдыныг, сөс бүрүзү чүректен үнер ужурулуг. "Силерниң-биле кады турарга дыка хөлүгү, кижиге чийк алаар, хензиг чүведен-не өөрүшкүнү тып алыр-дыр силер ийин" — деп өске өөредилге черлеринде өөренип турар эштеривис чугаалаарлар.

4 чыл билдиртпейн эрте берди, Петербург бистиң сактыышкынарывыска эң-не хөлүгү, эргим кылдыр артар. Июнь ортан үезинде академия-выстың ректору, башкыларымыс маңаа чедип келгеш, дипломнарымысты тыпсыр. "Драма болгаш кино артизи" деп мергежилдиг болур бис.

— Театр силерни канчаар уткуп алды? Изин базарыңар улуг артистер-биле ужуражылга кандыг хевирлиг болган?

Чечек: — Бисти улуг артистер мурнунга чаңгыстап таныштырар деп чүве-даа болбаан. "Силерни көөрге, узун-

узун, чинге-чинге, сактыргала филармония артистери театры бичи када арендап алган концерт эр-тирип турар ышкаш" — деп, баштайгы хуннеривисте чаңчыкпайн турган боор ийин. Театр бисти эки хүлээп алган деп бодаар бис.

Чогум амыдыралының айы-биле өскээр ажылдап чоруптар таварылгалар база тургулаар. Ынчалза-даа аныяк, сонургалдыг артист 3-4 чыл иштинде театрга ажылдаар боор деп бодаар бис.

— Петербург академиязының доозукчулары бооп чанып келгеш, бодуңарга кандыг өскерлишкыннерни эскердинер?

Сюзана: — Кызыл көрүчүзү биле Питер көрүчүзү ийи аңгы болур. Көрүчүлөр бисти эки хүлээп алыр деп кижиге билип турза-даа, баштайгы концертке суг девидээр боор чорду.

Надя: — Ада-иезиниң чанынга келгеш, өске сагыш-сыраар чүүлдер, чижээлээрге, акша-төгери айтырып, чиде бээр, чүгле театр, репетицияларже бердиниптер апаар, меңээ Кызылга кээримге, эки, чийк чорду.

— Кызылга чайгы дышта-нылганарда чанып келгеш, чүнү канчаар, хостуг үелериңерни каая эрттирер-дир силер?

Сюзана: — Изиг чайын Кызылга дыштаныр черлер хей деп-даа шыдавас мен. Тере-Хөлче эштеривис-биле студентилер следунга киржип, чаңгыскурсчулар чыгып алгаш аржааннаар турдувус. Бис Чечек-биле иелээн орукка достунуп тургаш, көдээ суурлар үнүп агарлаар чордувус.

— Көдээ суурларже гас-трольдаар сорулганар бар бе?

— Ийе, удавас Тываның булуң бүрүзүңге чедип, ши-леривисти бараалгады бээр бис.

— Сөөлгү айтырыг — солун дамчыштыр үечергөңер аныяктарга чүнү күзээр силер?

Сюзана: — Аныяктарга эки номчуттунарың күзээр мен. Кандыг-даа болза, чогаал номчуп турар кижиге ши-лерни эки билип алыр, чогаалга чоок болур. Аныяктарның интеллектуалдыг деңгели бедик болурун күзээр-дир бис.

— Солун харыларыңар дээш четтирдивис, чогаадыкчы ажылыңарга бедик чедишкыннерни, хей-хей көрүчүлөрүң, хей-аътты күзедивис.

Тайгана ОЧУР, студент.

Делгелге-ужуражылга

ХООЧУН МӨГЕ

Өргелээр Чүвүрекович Ондар — Тывада хостуг хүрешке бир дугаар ССРЭ-ниң спорт мастери. Тыва спортчулардан база-ла бир дугаар эртем адын камгалаан кижиге болур. Амгы үеде Тываның Күрүне университетиниң күш-культура факультетиниң деканы, педагогика эртемнериниң кандидаты.

Өргелээр Чүвүрековичиниң 55 харлаанынга тураскааткан спортчу делгелге-ужуражылганы Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитетиниң ийиги каадында Спортчу музей кабинетинге организастап эрттирген.

Делгелге-ужуражылганы республиканың Спорт күрүм-митетиниң даргазы Сергей Ынаажыкович Ооржак ажыдып, хоочун спортчунуң чедишкыннерин чалатканнарга болгаш чыылганнарга чугаалап, школачы тургаш, хоочун спортчунуң дугайында солун-сеткүүлдерден номчааш, ол кижини көргөн болза деп бодап чораан күзелин дүүнүгү хүн дег сактып чугаалаан.

Шынап-ла, Өргелээр Чүвүрековичиниң 1960-70 чылдарда канчаар хүрежип чораанын чугаалай бээр, оон аныяк чылдары каракка чуруттунуп кээр. Тыва мөгелер ССРЭ-ниң спорт мастери күүседип ап болур чүве-дир деп чүвени ол аныяк чылдарында бадыткап шыдаан-даа. Ооң соон салгаан тыва мөгелер чүгле Россия, ССРЭ туржук, харын-даа делегей ареназынче үнүп эгелээнинге кым чоргаарланмас боор.

— Өргелээр Ондар деп мөге чемпионнаан деп ол чылдарда солуннарга бо-ла бижип турган. Ол мөгени мээң уруум күдээ кылдыр эдиртип эксээр, ол хүнден эгелээш, төрөөн оглум дег хүндүлөп, ооң кылган ажыл-ижин улуу-биле үнелеп чоруур кижиге мен — деп, ооң катты Григорий Канчыыр-оол сактып чугаалаан.

Спортчу музейниң эргелекчизи Аяна Селик хоочун спортчунуң 55 харлаанынга тураскааткан экспонаттары чыылганнарга таныштырган. Ында Ө.Ч.Ондарның авазы-биле, школачы чылдарында Артек пионер лагеринге база студентилерниң тудуг отрядының командири тургаш, билдингир совет болгаш тыва мөгелер-биле тырттырган чуруктары, маргылдааларга тиилээш, шаңнаткан хөрөк демдектери, шаңнал-макталдарын дөгөрезин ында делгеп салган. Оон аңгыда видео-касетада ооң дугайында эш-өөрүнүң солун чугааларын болгаш өске-даа биждилгелерни көрүп болур.

Иван ХЕРЛИИ.

ШАЛЫҢ ДЕГ, АРЫҢ

Чоокта чаа мен Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурга чорааш, Культура бажыңының чанында хей чон чыгып турарга сонургап баарымга, ында уран чүүл көрүлдеси бооп тур. Ыры-хөгжүмге сонургалдыг кижиге болгаш Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы Кирилл Санчьевич Ооржактан ужурун айты-арымга, ол мынчаар тайыл-

бырлады.

— Бо чылын Тываның херэ-женнер шимчээшкининиң 75, Алдан-маадырларның 120 чылы болур. Ынчангаш албан, организациялар аразында уран чүүл көрүлдезин эрттирип турарымыс бо-дур ийин.

Ол-бо организацияларның бот-тывынгар артистериниң концерттерин улуг сонургал-

биле көрдүм. Тываның төөгүзүнден эгелээш, бөгүңге чедир болушкуннарны сценага көргүстүлөр.

Эң хей киржикчилиг болгаш бедик утка-шынарлыг концерттиг коллектив — кожуун эмнелгези тиилекчи болду. Ийиги черни "Хүнчүгөш" уруглар яслизи биле суд чери, үшкүзүн "Сайзана" уруглар сады биле кожуун

чагыргазы алган. Бо коллективтер тус-туста 800-2500 рубль шаңналдарны алган. Идипкейлиг киржикчилерни ертектиг белектер-биле база шаңнаан.

Бо болуп эрткен уран чүүл көрүлдезинге хамаарыштыр Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы К.С.Ооржак чамдык коллективтер киришпейн барганын хомудал-биле чугаалады. Чижээлээрге, улус өөредилге болгаш ишти-ки херектер килдистери, үндүрүт инспекциясы, пенсия эргеле-

ли, саң-хөө килдистери кандыг-даа чылдагаан чокка киришпээн. Бо коллективтерниң удуртукчулары-биле ол дугайында шынгыы чугааны чорудары албан дээрзин ол айытты.

Бодум хуумда бо көрүлдөгө тыва хөгжүм херекселдери дыңналбаанынга хомудадым. Тыва аялга эртенги шалың дег, арыг дигир болгай. Тыва аялгалардан бадырган болза, дыка солун болур турган.

Кара-Сал ООЛАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Кызыл хоорайның мэриясында ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА КЫЛДЫНГАН ЧҮҮЛДЕР

* Эрткен неделяда Кызылдың мэриясының чагаа килдизинге хоорайның чурттакчыларындан болгаш организацияларындан янзы-бүрү айтырылгач көдүргөн 281 чагаа, дилег бижик келген. Неделя дургузунда 51 чагаага болгаш дилегге харыны берген. Бүртүктөгөн чагааларның болгаш дилеглериниң хөй кезинге харыларны элээн каш албан черлериниң киржилгези-биле харылаар болгаш дарый хары бээр болдунмаан.

* Хоорай эрткен неделяда 1 миллион 920 муң рубльди чыып шыдаан. Ооң 782 мунун чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелеринче, 518 мунун кадык камгалал шугумунче, 261 мунун өөредилге адырынче, 135 мунун социал камгалалче дээш, еске-даа черлерге бичилеп шилчткен.

* Республика бюджетинден 18 миллион 890 муң рубльди саң-хөө дузазы кылдыр алган. РФ-тиң «Инвалидтерниң социал деткимчезиниң дугайында» хөйжүлдү күүседип, ол акшаның 368 мунун социал хөгжүлдү департаментининче шилчткен. Уруглар пособиесинге 3 миллион 279 муң рубльди, уруг азыракчызының (опекун) пособиесинге 1 миллион 892 муңу, башкыларның методиктиг литература акшазына 611 муңу берген. 12 миллион 740 муң рубльди хоорайның бюджет адырынның организацияларынче шалың төлевири кылдыр шилчткен. Ол акшаның чамдызы кадык камгалал шугумунуң ажилдакчыларының февраль болгаш март айларда шалыңы болур.

* Капиталдыг септелге негеттинип турар

ДОҢМАС-СУГ: БОК-ХИРДЕН АДЫРЛЫР

Кызылдың мэриясы хоорайның арыг-шеверлел айтырынынче улуг кичээнгейни салып турар. Сөөлгү чылдарда Доңмас-Суг долгандыр байдал дүвүрэнчиг апарган. Хемчигештиң кыдын дургаар туттунган

Хоорай чагыргазы 1992 чылда-ла Доңмас-Сугну бойдус тураскаалы кылдыр чарлааш, хемниң унун шинчилээриниң, ону боктан аштап-арыглаарының дугайында документи-лерни хүлээп алган турган. Бо төлевилелди эчизинге чедиринге саң-хөөнүң чогу шалтыктаан. Эрткен чылдарның дургузунда байдал улам баксыраан.

Бухтуев кудумчузундан Хавак кырынче эеп үнер черде орукта. Өөредилге комитетинин көвүрүг-оруктуң бир чарты чирилгениниң түңнелинде,

ооң адаа-биле суг агар хоолай үрелген, Доңмас-Суг барык турум апарган. Рабочая, Красноармейская болгаш Кочетов кудумчуларында чуртталга бажыңнарының подвалдары суг-биле доктаамал долуп турар. Күскү, часкы үелерде тулаа кырында бажыңнарының шимчээри күштөлгөн. Ынчангаш оруктуң үрелген черин катап септеп-селири дарый негеттинип келген.

Кызыл хоорайның мэриясы бо айтырыгны комплекстиг шийтпирлээр сорулгалыг. Архитекторлар көвүрүг-оруктуң үрелген

черин катап септээриниң төлевилелин ажилдап эгелей берген. Септелге ажилдары эгелээрге, автомобильдерни өске оруктар-биле түр үеде аргыштырар.

Мэр Дмитрий Донгак «Доңмас-Суг» программаны ажилдап кылыр тускай комиссия тургузарының дугайында доктаалга ат салган.

Доңмас-Сугну болгаш ооң девискээрин боктан аштап-арыглаары база планнаттынган. Аңаа идекейлиг киржиринче кызылчыларны мэрия кыйгырып турар.

Өртке удур

ХЫНАЛДА УЛАМЧЫЛААР

Бо айда Якутияда бир школага болгаш Дагестанда уруглар интернадынга болган өрттөр он-он уругларны амытынындан чарган. Кызылдың мэриясы хоорайның школаларының өртке удур айыыл чок чорук байдалдарын анализтээн ажилды эрткен неделяда чоруткан. Өөредилге комитетинин даргазы Галина Гостеваның биске дыңнатканы-биле алырга, өрт айыылын ниити өөредилге черлеринге болгаш уруглар садтарынга болдурбазының айтыры чидиг артпышаан.

Комитеттин ажилдакчылары ниити өөредилге черле-

рин кезириге, барык бүгү школаларда четпестер бар болган. Өрт сигнализациялары чок (бир сигнализацияның өртү 180 муң рубль). Өрт үезинде суг-биле хандырап тускай өрт хоолайларының байдалдары багай. Шийтер дериг-херекселдер-биле четчелеттинмээни база илерээн. Өрт өжүрөр көвүктүг балоннар школаларда барык чок. Оларны катап долдурарына хоорай школалары 248 муң рубльге өрелени бергенин барымдаалааш, өртчүлөр көвүктүг балоннарны долдурбастаан.

Ниити өөредилге черлеринге өрт айыылын тургузул

турар чүлдүң бирээзи – электри сызырындактарын үр чылдарда ажилдап турарындан олар эргижирээн. Оларга капиталдыг септелге чоруда-рынга эвээш эвес чарыгдал негеттинер.

Өртчүлөр школаларның бир дугаар каъттарында сонгаларда решеткаларны ап кааптарын негеп турар. Ынчалза-даа криминалдыг бо үеде оларны ап кааптары барык болдунмас дээрзи билдингир.

Школаларга болгаш уруглар садтарына өртке айыыл чок чорукту хандырап талазы-биле ажилдап бо неделяда база уламчылаар.

Юрий ДАРБАА.

АЛЬПИНИСТЕР КЛУВУ ТУРГУСТУНГАН

Тыва даглыг чурт-даа болза, бо хүнге чедир тускай альпинистер каттыжышкыны аңаа чок турган. Бистиң кожавыс Абакан, Красноярск болгаш еске-даа хоорайларда альпинистер клубу шагда-ла тургустунгудулаан.

Апрель 14-ге Кызыл хоорай чагыргазында аныктар херектериниң талазы-биле болгаш күш-культура, спорт

комитеди (даргазы А.А.Сандан) хоорайның альпинистер клубунуң тургузукчузу болган. Шагынчаар Тывага эң баштайгы альпинистер клубу тургустунган. Ооң кежигүннери колдуунда бедик дагларже чангыс эвес удаа үнүшкүннерни кылган дуржулгалыг туристер бооп турар.

Олар боттарының хуралына клуб чөвүлелин, даргазын сонгуп алганнар. Чаа альпинистер клубун дуржулгалыг турист, чогаалчы

Маадыр-оол Ховалыг удуртур. Оларның мурнунда бирги сорулга – альпинизмниң эге жүктөрүн өөренири.

Апрель айның төңчүзүндө Шуй хем унунга Красноярск крайның альпинизмниң эртер. Альпинистер клубу боттарының аразындан эки белеткелдик кежигүннерин ынаар өөредилге эрттирери-биле чорудар деп шийтпирлээн.

М. ХОВАЛЫГ.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

ҮЛЕГЕРЛИГ

Арат кижиниң ажил-херээ чылдың дөрт ээлчээнде чымыштыг-ла. Чыдын чытпас, олур орбас эрес-кежээ кижилер мал кадарып, ону өстүрүп шыдаар димизме, ында хөөредиг чок. Ындыгларның бирээзинге Чөөн-Хемчиктин Теве-Хая сумузуңуң Сарыг-Алаак шынаазында «Борбак-Тей» арат ажил-агыйының удуртукчузу Дадар-оол Белекович Ооржакты хамаарыштырып болур.

Ол араттаар мурнунда «Тыва» совхозка 35 чыл трактористеп ажилдаан. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге бараалгакан ниити стажы 40 ажыг чыл четкен. Ооң хөй чылдарда чедишкенин ажил-ижин үнөлөп көргөш, Тыва АССР-иниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлөл бижии, соцчарыштын тиилекчизи деп хөрөк демдектери-биле шаңнаан.

1991 чылда чагырып дујаар система дүжерге, ниити чуртка онза өскерлишкенин эгелээн. Рынок экономика-зынче чурт шилчип кирерге, көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгелери сандараан. Ажил-чын олуттар эвээжээн, амыдырал бергедээн. Дадар-оол Белекович алыс чүвени хандыр угаап билир, бурунгаар көрүштүг кижиге болгаш өгүлүзү-биле сүмелешкеш, 1993 чылда арат ажил-агыйын тургузуп алган. Кежигүннеринде хөй кижиге чок. Уруглары Севил биле Салбакай кирген.

Кандыг-даа малды өстүреринге кончуг таарымчалыг, одар-белчирлиг дөлгем ховуларлыг, кара сулуг, шынаалыг Хөндөргейниң Сарыг-Алаакты ол шилип алганы база-ла таварылга эвес. Малдан болгаш черден алган продуктуларын садып-сайгарар Чадаана хоорай база ырак эвес, арат кижиге дыка эптиг. Ооң кыштаанда чунар-бажың, чуртталга бажыңы, малдың бүгү чүзүнүңге тааржыр чадагай, муңгаш

кажааларны тудуп кылганы шевергин, эптиг. Улуг орук хажызында кыштагже электри чыры кириери-биле 16 чагыны тургускан, демир удазыннарны шөйүп алган. Трансформатор чогуңдан ону ара соксаткан. Амдызында малчын шимчедикчини ажилдаккаш, чырыкты ажыглап, телевизорну көрүп орат.

Араттың коданында 500 ажыг хой, өшкү, 70 хире мыйыстыг бода мал, хаваннар, бир аскыр өөр чыгам чылгы бар. Кышты улуг бергедээшкени чокка ашкан, малының күш-деңгели эки. Коданында сизген, саваң курлавыры бар. Сугаттыг он га шөлдүг, оон тарааның чаагай дүжүдүн ажаап ап келген. Тарааның шөлүн долгандыр чыраа-биле каялап алган. Тарылга шөлүн ам-даа улгаттырарын арат планнап турар.

Араттың өдээнде ажил-агый кылырынга хереглээр чүк машиназы, чазын чер чарар, илиртээр, сизген кезип белеткээр бүрүн дериг-херекселдик «Беларусь» трактору, тараа ажаар «Енисей» деп комбайны бар. Дадар-оол Белекович малының продукциязын, тараазын садып-сайгаргаш, кирген орулгалы-биле кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни садып ап, артканын амдыралына ажилдап турар. Орта катгышпас аргажак. Көдээ ишти бүрүзү Дадар-оол Белековичиниң үлегерин эдерип, шак ыңчаар ажилдаар, чурттаары күзөнчиг.

Николай ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну.

МАНАП ЧАДАП КАГДЫМ

Кызыл хоорайның улус өөредилгезиниң килдизинде бүдүн өскүс уругларны хайгаараар, камгалаар салбыры өскүс уругларга хоойлу езугаар бээр дузаламчы акшазын үргүлчү үезинде үлөвөс, ай санында саададып, сонгаарладырын болдуруп турар. Март айның төлевири үлээр хүнүн шөйзе-шөйзе, мырыңай апрель айның эгезинге чедирген. Ону манаан чон мойну узап, могап-шылап, аш-чем, идик-хеп аймаа садып алыр акша-төгерикке бергедеп чоруп турар.

Мен Санкт-Петербург хоорайда өөренип турар өскүс студент чуржум уругну дыштанылганын соонда дедир чорудар дээш, дузаламчы акша манап чадап калдым. Дузаламчы акшаны алыр дээш ол черге барык хүннүң чыгыгы барып турдум. Ону ап чадап турумда, ай төне берген. Ам канчаар боор, адактын

сөөлүндө таныш-көрүштен эвээш-биче акша-төгерики чегдинип алгаш, сургуулумну дедир айткардым. Чуржум уруг ол дузаламчы акшаны манаар дээш шала озалдап чорупкан. Бир эвес дузаламчы акшаны өй-шаанда берип турган болза, ол өөредилгезинден кайын озалдаар деп.

Бүдүн өскүс уругларны бүгү талазы-биле хынап, оларның кандыг чурттап, өөренип турарын камгалаар инспекторлар бажың-балгат кезип чорууру шоолуг көзүлбес-тир. Олардан кандыг-ла-бир айтыры салып чедер бээрге, ыттан эрттирип каар. Кедерезе херектенип, хорадаарлар-дыр. Ылаңгыя кыжын соокта дыка берге-дир.

Ол акша-төгерики ажаалга банкызындан алыр ужурулуг кылып кагза кандыгылы?

Тадар-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

БҮГҮ НАЗЫНЫНДА

Оюн-оол Дозурашович Ондар бүгү назынында чонунга ачы-буянын чедирип чоруур, эмчилер-биле демей, дүннүң орайы, кыштың соогу дивейн, 33 чылдарның дургузунда Сүт-Хөл кожуунга дүрген дуза машиназын башкарып, аарыг кижилерге дузаны көргүзүп, чоннун хүндүткелин чаалап алган кижилерниң бирээзи.

Ол 1944 чылда Алды-Ишкинге төрүттүнгөн. Күш-

ажылдың хоочуну, ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүргөн үлегерлиг ада. Хоочун чолаачы 2000 чылда хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн.

Татьяна, Оюн-оол Ондарларның өг-бүлөзи амгы үеде ногаа-чимис өстүрүп, мал-маган азырап, хууда амдыралын хөгжүдүп олурарлар.

Сандю ТЮЛЮШ.

Кызыл-Тайга суур.

Наркомания

ОО ХОРАННЫ ЧООРУЛ

Наркомания дээрге грек дылдан укталган сөс, ону бөдүүнү-биле окулдурарга, генектер аары, миннишкинин чидирери, мезүзүн оскунары дээн. Наркомания сагыш-сеткилдиг (психика) онзагай аары, наркотиктиг бүдүмөл барда, оон өске чүү-даа херекчок байдалдыг апаарыдыр.

Наркоман кижиниң долгандыр турар чүүлдерге хамаарылгазы мындыг: сагыш-сеткили човаарының орнунга, чүнү-даа херекке албазы, угаан-сарыыл солуудаанындан чок чүвениң карака кестүрү, кулакка хоозун чүвениң дынналыры (галюцинация) дыр. Наркотиктиг бүдүмөлдериң бир онзагай бот-шынары — кадыкшылды эң-не күштүү-биле хораннаары, организмде физиологтуг системаларның ажил-чорудулгазын кошкадыры, харыксырадыры, кижилерниң наркотиктиг бүдүмөлдериң хереглээринче сагыш-сеткилдиг туттунуп шыдавас чүткүүшкүнү болур. Кажан наркотиктиг бүдүмөлдериң дээшти кошкап чорда, эң-не аар, хилинчектиг байдал (абстиненция) тургустунуп келир.

Наркомания деп термин ниити токсикоманияга хамаарыштыр аңгы ажыглаттынып болур. Чижээ: хырба, бензин бузун тынары, таакпы тыртары каза наркомания-дыр. Чамдык кижилер героин, опий, гашиш, марихуана, крэк, индий конопля тыртып, сыкыртынары дээр-ге наркомания дээр, ол база шын. Ынчалза-даа наркотиктиг бүдүмөлдөр кадыкшылга хора чедирип турар болганда, ол база токсикомания-дыр.

Наркомания (токсикомания) делегейниң бүгү чурттарында нептереп бар чоруур. Ол чамдык кижилерге хей түнүг акшатөгери, ажык-кончаа кирип алыр "бараан" болуп турар. Тывада конопля ууштаар ажил сөөлгү чылдарда мырыңай-ла ажык байдалдыг апар чыдары хомуданчыг. Чер-черлерде, ылангыя херээжен улус, элээди ажы-төлүн эдерттип алган чашпан аразына хонуп, конопля чулуу

белеткээри чажыт эвес апарган. Бо таварылгада кижилер конопля чулуун наркотик кылдыр ажыглаар дээш эвес, ону акшага, аш-чемге, идик-хепке орнаар дээш чыып турары билдингир. Конопля-биле холбашкан бөдүүн чонну буруулуг деп шыдавас мен. Чүге дизе амгы үеде чединмес амыдыралыыс кижилерни бо айылдыг үүлгедигже чыгап турар-дыр. Көдээде аныктардаа, улуг-даа кижилер колхоз, совхозтарның буурап дүшкени-биле колдуу ажыл чок арткан болгай, а кизи бүрүзү садыг-саарылга кылып, хей мал өстүрүп шыдавас.

Бистин Чыргакы сумузунда конопля чулуу садып-саарынага эң-не буруулуг кижилер чондан чиик өртек-биле садып алгаш, Саян артынче чорудуп турар кижилер дээр мен. Мындыг байдалга демиселдин кол угланышкынын наркотиктиг бүдүмөлдериң хулээп ап турар кижилерге угландырза эки эвес бе?

Өөреникчилер ортузунга наркоманияның (токсикоманияның) хоразының, кижилерниң кизи мезүзүн ышкынары, оон адырлып алырының бергезин, келир салгалга уржуктарының дугайында чедингири-биле тайылбырлаары чугула. Маңаа хамаарыштыр школа башкылары, шагдаа ажылдакчылары идепкейлиг киржири чугула. Ол ышкы наркомания (токсикомания) талазы-биле тайылбырлыг семинарлардан организаастап эрттирери кожуун, суму чагыргаларындан улуг хамааржыр. Ынчангаш наркомания (токсикомания)-биле демиселге хей-ниитиниң каш дакпыр күженишкини үндүрер үе келген.

Конопля үнүп турар чүс-чүс га хову-шөлдерни хораннаары, андазын-биле шуптузун андары болдунмас. Бистин Чыргакы сумузунуң девискээринде конопля үнүп турар 1500 гектар хире шөлдер бар, а бүгү Тывада чеже гектар шөлдер бар деп!?

Бюрбю КАРА-САЛ,
биология, химия башкызы.

Очулгалага хамаарыштыр

ЧУГУЛАЛАП КӨӨР ҮЕ КЕЛГЕН

Хоочун журналист Алексей Дүргерааның "Шын" солунга парлаан "База катап" деп материалында орус дылдан тыва дылче очулгаларда четпестерни айткан, моон сонгаар бо чугула херекти үндезини-биле экижидериниң дугайында бодалдарын илереткенин чүлдүгүнүп деткип тур мен. Чүге дээрге ажыл-чорудулгамның чамдык талалары очулгалары хольбаалыг болганы-биле, бо айтырыг мени сонуургады берген.

Очулдурукчу кижиниң ажылы кончуп нарын болгаш берге, езулуг чогадыкчы деп санап чоруур мен. Эрткен чүс чылдың 40-50 чылдарында делегейде, чурт иштинде болушкуннар, эртем, культура, уран чүүл, чечен чогаал болгаш өске-даа темаларга материалдарны тыва дылче билдингир кылдыр очулдуруп чоран кады ажылдап, хөөрежил чоран эш-өөрүмнү ам магадап чоруур-дур мен. Оларга: А.Б. Сарыг-оол, С.К. Самба-Людуп, К.Д. Аракчаа, Куулар Аракчаа, Сергей Пюрбю, Сергей Кызыл-оол, Топча Монгуш болгаш өске-даа мергежилдиг очулдурукчулар хамааржыр. Бо кижилер очулганы хөгжүдүп сайзырадырынга улуг үлүн киригеннер,

оларның ажылының дуржулгазын нептередери ажыктыг.

Дуржулгалыг очулдурукчуларның арга-дуржулгазын ажыглап тургаш, анык очулдурукчуларны өөредип белеткээри чугула болу берген. Чүге дээрге очулганың чедимче чогуңдан чамдык очулдуруп болур хире орус сөстөрни очулдурубай турарындан тыва дыл, улустуң чугаалары орус сөстер-биле холужуп, бокталып эгелей берген.

Ниитилелдин хөгжүлдези чаңгыс черге турар эвес, бурун-гаарлап хөгжүп ора. Рынок экономиказынче шилчип турар бо үеде политикага, саң-хөөге, саарылгага, бараанга, экономикага хамаарышкан чаа сөстер тыштып келген. Ол сөстөрни улус чугааларында, солуннар, радио, телевидение колдуунда орус дылдаазы хевээр ажыглап турарына таарзынас мен. Оларны шыдаар шаа-биле очулдураары, кол утказын тайылбырлаары чугула хире.

Очулга ажылын экижидеринче сагышты салып эгелээнин деткир мен, бо айтырыгны чугулалап көөр үе келген.

Александр САЯН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ДАА, БЭЭЗИ
КОЖУУННАРНЫ ЧАРГАНЫ

Таңды-Тываның улусчу намының Төп Комитединиң доктаалдарындан болгаш чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның бистин архивте шыгжаттыг хууда фондузунуң материалдарындан алгаш көөрге, Даа болгаш Бээзи кожууннарның тургустунган төөгүзү аажок солун. Моол дылда бижиттинген архив материалдарында айтып турары болза, Дээрге деткиркен Манчы хааң төрезиниң 29 чылында азы Европа календарын езугаар 1765 чылда Даа кожууну тургустунган, ону он сумуга үскен деп, М.Б. Кенин-Лопсан "Буян-Бадырғы" деп эссе-романында бижээн. Хемчиктин Бээзи кожуунунуң чурт девискээри бурунгу тываларның төрөөн чурту, ол хирезинде кожууну Моолдуң Сайын-Хаан аймааның Бээзи нояны 1913 чылга чедир чагырып келген. Манчы Хаан төрези Тыва чонунуң күжүн мөөнөвезин дээш кара өжөгээр Бээзи кожуунуң хамык албатыларын моол ноянга чагыртып турган. Кожуунуң сөөлгү нояны Чымба бээзи болур. Кожуун 17 сумулуг турган. Тываларның тура халышкынын базарына эң-не идепкейлиг киришкени дээш Сайын-Хаан аймакка манчжурлар дээрзи тываларның 17 сумузун белек кылдыр 1764 чылда берипкенин автор бижип турар.

Бээзи кожуунуң тургустунганын 1764 чыл деп бодаар мен. Чүге дээрге Тываның 17 сумузун үскеш, Сайын-Хаан аймактын Бээзи ноянга чагыртып каан үеден кожуун тургустунган. Ынчангаш 2004 чылда Бээзи кожуунуң тургустунганындан бээр 250 чылы, а 1925 чылда ноян чагыргазының езу-чурумундан үнгеш, девискээр аайы-биле тургустунган Барыын-Хемчик кожуунуң 80 чылы болур. Бээзи кожуунуң төвү Теве-Хая суурнуң амгы турар чери ол. Даа кожуунуң төвү баштай Баян-Таланың Чанаш-Аксинга турган. Хайдып ноян болу бергеш, бо чер хайыы болзурга, Чадаананың Устүү Хүрээзиниң чанынче көжүрген. Кажан Буян-Бадырғы, ноян болу бергеш, эрги төвү Чанаш-Аксинга суурну туттурган, ону сөөлүредир Теве-Хаяже көжүрген.

Үстүнде айтканын езугаар алырга, Даа кожуунуң тургустунганының 240 чылы 2005 чылда, Чөөн-Хемчик кожуунуң ноян чагыргазының езу-чурумундан үнүп, девискээр аайы-биле тургустунганының 80 чылы база ынчан болур-дур.

Таңды-Тываның улусчу намының Даа болгаш Бээзи кожууннарга хамаарыштыр хулээп ап турган доктаалдарын архив материалдарындан көөрге, мындыг. Бо ийи кожууну 1925 чылга чедир чагырып турган ноянының ады-биле адаар турган. Даа кожууну Бүгүде Дарга Буян-Бадырғы, Бээзи кожууну Чымба Бээзи кожууну дээр. Бо ийи кожуунуң ноянары девискээрлерни эвес, чүгле боттарына хамааржыр албатыларын чагырар турган. Оларның албатылары кожа-хелбээ, холуштур

чурттап келген. Чижээ, Баян-Тала девискээринге Даа биле Бээзи кожууннарның албатылары холуй чурттап турган. Ынчалза-даа оларның ноянары-даа, ара-албаты чону-даа хүндүлөжир, дөргүл-төрөл, куда-хувуй болуп, эп-найралдыг, ылгал чокка чурттап чорааннар. Амгы Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарның девискээрлери бо ийи кожуунга хамааржыр. Шапкындыг ноян чагыргазы өске кожууннарга турбаан. Улустуң амгы фамилиялары эрги сумуларының аттары-дыр. ССРЭ-ге Тыва каттышкан соонда ону ынчаар кылган.

1925 чылда Даа болгаш Бээзи кожууннарның ноян чагыргазының езу-чурумундан үнгеш, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннар тургустунган. Чөөн-Хемчикке амгы Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Өвүрнүң Солчур, Бора-Шай девискээрлери кирген. Барыын-Хемчикке амгы Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүрнүң Саглы девискээрлерин берген.

Чүге Даа болгаш Бээзи кожууннарның албатылары улуг девискээрлерге тарамык чурттап чоранын өөренип көөрге, мындыг. Бирээде, тываларның

Чон — төөгүмү

хей кезии Хемчик хемниң унунга чурттап чораан. Аңаа чон көвүдөп, одар-белчиер чедишпейн баарга, хостуг черлерге ыңай-бээр көжүреринге таарымчалыг. Ийиде, ук нояннар боттарының чагыргаларын калбартыры-биле хостуг чурттап болур хире черлерни тайбын арга-биле ээлеп ап турганы болур. Ынчангаш Даа кожуунуң Хайдып, Буян-Бадырғы ноянары монгуштарны, ондарларны Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Өвүр болгаш өске-даа сумуларына көжүрүп турган, оң ужурундан бо девискээрлерде бо фамилиялар хей таваржыр. Бээзи кожуунуң ноянары база ол хевирлиг албатыларын көжүрүп турган.

Таңды-Тываның улусчу партиязының ТК-зының 1923 чылдың сентябрь үезинде доктаалы-биле Улуг-Хем кожуунуң аңгылап тургускан. Оон бээр бо чылдың сентябрьда 80 чыл болур. Бо дугайында бижикти Улуг-Хем кожуун чагыргазына чоруткан бис.

Таңды-Тываның улусчу партиязының ТК-зының 1925 чылдың январь 29-тагы шийтпиринде Даа болгаш Бээзи кожууннардан болгаш партия үрлеринден бижик келген, ында Моолга каттыштырарын дилээн болганын айткан. Салдынган айтырыгны чугаалажып көргеш, ону бүгү чон эвес, чүгле ийи кожуунуң удуртукчулар көдүрүп келгени-биле база бо айтырыгны ССРЭ биле Моолдуң аразында үе шийтпирлеп каанын барымдаалааш, ону сонгаарладырын доктааткан. Оң-биле чергелештир чон ортузунга тайылбыр ажылын чорударын, оларны тайбың ажыл-ишче хаара тударын

айыткан. Үстүнде шийтпирни хулээп алган соонда он ийи хонганда, 1925 чылдың февральда, партия ТК-ның адынга Даа, Бээзи, Улуг-Хем кожууннарның арат чоннарындан Моолга каттыштырар дугайында чепшээрел бээр дугайында билдиришишкын кирерге, ону сайгарган. Бо айтырыгны бүгү Тываның чону эвес, чүгле үш кожуунуң араттары көдүргенин барымдаалааш, ук айтырыгны ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның төлээлериниң каттышкан онза конференциязынга чугаалажып көргени-биле ажыкка артырган. Ук хуралдың доктаалында чурт кандыг орук-биле хөгжүүрүн, ол кандыг ажыктыг болурун, революстуг шимчээшкениге оң салдары кандыг болурун, ниити амыдырал-чуртталганы экижидериниң оруун республиканың бүгү чону шийтпирлээр деп айткан.

Таңды-Тываның улусчу партиязының 1924 чылдың апрельде болган конференциязынга Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Донгак Куулар илеткелинге Хемчик улусу Моолдан укталган дээрзин буруу шапкан, ол чүгле ийи-чаңгыс кижилерге хамааржыр айтырыг дээрзин чугаалаан. Оон ыңай ол Тываның бүгү арат чону бот-догуннаан күрүени тургузарын күзөп турарын айткан, Хемчик улусун Моолга каттыштырар деп чамдык кижилерниң меге, холнугул кылганының үндезин чогуң сойгалаан.

1925 чылдың май айда партия ТК-зы Хемчиктин ийи кожуунуңга Улуг-Хемни катап каттыштырарын чугаалашкаш, ону хулээп алган. 1925 чылдың июльда партия ТК-ның доктаалы-биле Даа, Бээзи кожууннары нояннар ады-биле адаарын соксаткан, чүгле девискээр аайы-биле адаарын шийтпирлээн. Хемчик кожууннарының административтиг төптөрүн тургузар дугайында айтырыгны база чугаалашкан. 1925 чылдың июль 9-та Хемчиктин ийи кожуунуң чаңгыс партия комитединден чаргаш, кожуун бүрүзүнге партия комитедин тургускан. Оон эгелээш, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннары чагырга талазы-биле бот-боттарына хамаарышпас болу бергеннер.

Бо кыска чүүлге айтырыларны ханызы-биле бижир сорулга салбадым, чүгле номчукчуларны манаа сонуургалын көдүрер бодадым. Кажан кизи сонуургаан айтырынын архив материалдарындан караа-биле көрүп, холу-биле тудуп тургаш, билип алырга, солун болгаш бүзүрелдиг болгай.

Өвүр, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарның тургустунганындан бээр 60 чыл байырлалдарының бүдүүзүнде тускай бижиктерни чорудууларыныска, олардан хей кижилер келгеш, архив материалдарындан өөренип көрген. Данзы Маадыр-оол Өвүр кожуунуң төөгүзүнүн, ажыл-ишчи кижилериниң дугайында солун номну бижээн.

Базыр МОНГУШ,
архив ажылдакчызы.

СПОРТ

Самбо

ЭВЭЭЖИН БАРЫМДААЛАШ...

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызы спортчу план езугаар чылда он хире маргылдааны эрттирип турар. Кызылда "Юность" спортзалына команда болгаш хууда бирги чер дээш самбо маргылдаазы болуп эрткен. Бо удаада он командага 53 самбист күжүн шенешкен.

Киржикчилер саны эвээш болганы-биле мөгелерниң деңгилерин чижеглей аарак хүрештирген. Артыш Ооржак (60 кг, криминалдыг милиция), Сайдаш Ооржак (70 кг, ИХЯ), Аяс Ховалыг (82 кг, ИХЯ),

Владимир Данзы (95 кг чедир, ИХЯ), Мерген Монгуш (95 кг-ден өрү, криминалдыг милиция) боттарының деңгилеринге чемпион болганнар.

Команда талазы-биле Иштики херектер ямызының командазы бирги черни алган. Ийгизин Кызыл хоорайның Иштики херектер эргелелиниң, үшкүзүн Сүт-Хөлдүн командалары ээлээн.

Маргылдааның түңнелинде тыва хүрешке 32 мөгени салган. Криминалдыг милицияның мөгези Мерген Монгуш шүүлген. Би-Хемниң мөгези Даскыл-оол

Донгак үжүүрлешкен. Сүт-Хөлдөн Шолбан Ондар биле Кызылдың Иштики херектер эргелелинден Кара-кат Кенден үшкү-дөрткү черлерни үлешкеннер.

Маргылдааның киржикчилери эвээш болгаш шынар чок эртип турарын демдеглээр апаар. Чөөн-Хемчик—республикада эн улуг кожууннарның бирээзи-дир. Оон безин бүдүн команданы төлээлеп чүгле чангыс мөгө келген. А чамдык кожууннардан мөгө шуут чок болган.

Хостуг хүреш

РЕКТОРНУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Тываның күрүне университетинин ректору, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Н.Г.Дубровскийниң шаңналы дээш ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң сургуулдарының аразына хостуг хүрешке азык маргылдаа

Кызылда "Херел" спорт залына болуп эрткен.

50 кг деңгилге Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун сургуулу Алик Ондар чемпионнаан. 55-60-66-74-84 кг деңгилерге Тываның күрүне университетинин мөгө-

лери Айдын Достай, Семен Ондар, Сылдыс Монгуш, Аян Кызыл-оол, Эртине-Мерген Дандай тилекчи болган. 96 кг-ге Олимпийжи курлавырлар училищезинден Кара-кат Кенден чемпионнаан.

Шыдыраа

ИДЕПКЕЙЛИГ ОЙНААННАР

Иван Ярыгин аттыг "Спорт" деп муниципалдыг күш-культура болгаш кадыкшыл бүдүрүлгезинге Космонавтылар хүнүнге тураскааткан шыдыраа маргылдаазы болган.

Салыг бүрүзү 15 минута үргүлчүлээн.

Чээрби шыдыраачының аразына Алдынбек Калинин чемпионнаан. Республика чемпиону турган Олег Дамбиев ийги,

Артыш Чүлдүм үшкү черлерин алган. Маргылдаага Алексей Иванович Очур идепкейлиг ойнавышаан, деткички болган. **Материалдарны И.ИРГИТ белеткээн.**

АБИТУРИЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Кадрлар политиказының, эртем болгаш өөредилге черлеринин ямызы Москвада М.В.Ломоносов аттыг күрүне университетинин (МКУ) дараазында факультеттеринге бюджеттен өөренир шылгалда кылып үнүшкүннүг олимпиадага киржир документи-тилерни хүлээп алырының дугайын дыңнатты. Чедип алыр мергежилдери болза: **механик-математика факультетинге** кирер дизе, математикага бижимел-биле, математикага аас-биле, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **саналга математиказынга болгаш кибернетикага** математикага бижимел болгаш математикага аас-биле, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **физика факультетинге** математикага бижимел, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **химия факультетинге** математикага бижимел, химияга бижимел, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **биология факультетинге** математикага болгаш химияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **хөргүн шинчилээр факультетке** математика, химияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **геология факультетинге** математикага бижимел болгаш аас-биле, орус дылга болгаш литературага сочинение бижиир, **география факультетинге** математика, географияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир, **материалдар дугайында эртем факультетинге** математикага бижимел, химияга азы физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага

сочинение бижиир, **төөгү факультетинге** орус дыл болгаш литературага сочинение, Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле, даштыкы дылга бижимел-биле, **филология факультетинин "орус дыл болгаш литература мергежилдинге"** орус дыл болгаш литературага сочинение, орус дыл болгаш литературага аас-биле, Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле, **философия факультетинге** орус дыл болгаш литературага сочинение, нитилел билинге болгаш Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле экзаменнерни дужаар.

Ол ышкаш, МКУ-га өртектиг өөренип кирериниң шылгалдаларын база чорудар. **Социология факультетинге** өөренириниң чылда өртээ 2,5 муң доллар, орус дыл болгаш литературага, нитилел билинге, математикага бижимел шылгалдалыг. **Экономика факультетинге** өөренириниң өртээ 4,5 муң доллар (чылда). Математикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир. **Бизнес школазынга (мергежили — менеджмент)** өөренирде, чылда 3,5 муң доллар төлээр. Математикага, нитилел билинге бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижиир.

Экзаменнерни Кызыл хоорайга 2003 чылдын апрель 26-да хүлээп алыр.

2003 чылдын апрель 24-ке чедир билдирешкинни, школалардан бо чылын алган демдектерин, паспортун болгаш 3x4 см хемчээлдиг 6 фото-чурукту өөредилге черлеринге кирер күзелдиглер кириер. **Яманың адреси:** Кызыл хоорай, Ленин 32, кабинет 205 (Кызыл хоорай чагыргазының бажыңында).

Тайылбыр алыр телефону: 1-12-75.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7946. Чагыг 45.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс Анастасия Шогдуновна КУУЛАР бо хүннерде 60 харлаан. Ол хөй чылдарда Алдан-Маадырлар школазынга башкы бооп ажылдап келди. Ававыстың юбилейин таварыштыр ажыл-ижинге чедишкыннерни, амьдыралына кадыкшылды, узун назын назылаарын сеткиливис ханызындан күзедивис.

Өөнүн ээзи, уруглары, уйнуктары, кенни, кудалары, төрелдери.

Бистиң ынак ававыс Надежда Мижит-ооловна АҢЧЫ апрель 16-да 50 харлаан. Ававыс 1974 чылда Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер-акушер салбырын дооскан. Бо хүннерге чедир көдээде, төрөөн суурунда эмчи бооп ажылдап чоруур. Көдээ эмчинин ажылы чымыштыг болгаш берге, ынчалза-даа ававыс ажылына ынак, кызымак, бөдүүн, томаанныг чоруун көргүзүп, шаңнал-макталдарны-даа алган, чонунун хүндүткелинге четкен кижжи.

Ававыс — төлептиг ие, холу чөмзиг, эштиг-өөрлүг. Бистерни эртем-билинге чедиргеш, амьдыралдын улуг оруунче ама-даа айтып, кижизидип чоруур.

Ававыска черге чедир мөгөйип, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары Игорь, Долаана, кенни Сайдаш, дунмалары Альберт, Наташа, Тая.

Бистиң эргим угбавыс, ававыс Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа школазының башкызы Светлана Сапьяновна (Сат) ОНДАР бо хүннерде юбилейин демдеглеп турар. Ол 30 ажыг чылдар иштинде Суг-Аксы, Хөр-Тайга, Кара-Чыраа, Ийме, Хорум-Даг школаларына башкылап, школа директорлап ажылдап келген. Бо хүннерде Кара-Чыраа ортумак школазының өөредилге талазы-биле директорнун оралакчызы.

Угбавыс Светлана Сапьяновна база честевис Эрес-оол Хедий-оолович боттарының ажы-төлүндөн аңгыда, хөй санныг өскүс калган ажы-төлдүн ада-иезин солуп, амьдыралче углап-баштап, буянын берге үлени чүктеп чоруурлар. Биче сеткилдиг, дузааргак, хөй-ниитичи угбавыска, ававыска 50 харлаан юбилейин таварыштыр сеткиливис ханызындан байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Беженнээн деп дыңнап кааштын
Бүзүрөвейн, мөгө боор деп бодадывыс.
Арын-бажың биеэ-ле хөвээр,
Аныяксыг, арта чараш.
Ажыл-ижин хөй-даа болза,
Алыс чүткүл күштүг болгаш,
Удуртукчу ажылдарга
Улай-улай ажылдалын.
50 харлаан хүнүңерде
Черге чедир мөгөйбишаан,
Кежик-чолду, өөрүшкүнү,
Кезээ шагда күзеп тур бис.

Уруглары, дунмалары база хөй санныг төрелдеринден.

"ЭХНАТОН" БААЗАНЫҢ БАРААННАРЫ

Бир шоодай дээди сорттун далганы 210 рубль, Алтайның бирги сорттун 180, ийги сорттун 100 рубль өртектиг далганнарын садып турар. Ол ышкаш килограммның өртээ 1 рубль 72 көпеек оодурбаны (үүрмектээн тарааны), шоколад, конфеттерни, ирести, 31 рубльден өрү өртектиг карамель конфеттерни садып турар. Печеньелерни Абаканның өртээ-биле садар. Шоодай чигир өртээ — 925 рубль. Он чуурга — 17 рубль.
АДРЕЗИ: Загородный переулок, 19 "а". "Эхнатон" бааза.
Телефону: 5-38-40.

ПРИНТЕР САДЫП ТУРАП

HP фирмага үндүрген Deskjet 1125C деп А3 форматтыг өңүт принтерни садып турар.

Харызажыр телефоннары: 1-17-91, 1-17-94.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ававыс, кырган-ававыс, күш-ажылдың хоочуну **Нюра Бомбейевна Нүрсат** үр эвес арааш, мөчөөн. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү бис-биле деңге үлежип, моральдыг, материалдыг деткимчени көргүскен Тыва Республиканың Бойдус курлавырлар эргелелинге, Нарын, Эрзин ортумак школаларының коллективтеринге, Нарын суурда төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, кожаларывыска, Бай-Даг суурдан төрелдеривиске, Улуг-Хем, Тес-Хем кожууннардан, Балгазын суурдан, Кызыл хоорайдан, Каа-Хем суурдан төрелдеривиске, кудаларывыска күдүк чедир мөгөйдивис.

Оолдары, уруглары, кенээтери, күдээлери, уйнуктарындан.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күрүмөтдиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.